PROVINCIE

Noord-Holland

Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland

Hilversum

Gemeentebeschrijving,
herziene versie, november 1991

Foto omslag:
AVRO-studio aan de
's-Gravelandseweg 52.
Gebouwd in 1934 door
B. Merkelbach en
Ch. Karsten in nieuw
zakelijke stijl.

Inhoud

Verantwoording *5*

1. **Inleiding** *7*

2. **Stadsontwikkeling tot 1850** *9*

3. **Geografische kenmerken** *11*
3.1 Bodem *11*
3.2 Afwatering *11*
3.3 Grondgebruik en verkaveling *11*
3.4 Situatie infrastructuur in 1850 *12*

4. **Infrastructuur en functionele ontwikkelingen 1850-1940** *13*

5. **Stedebouwkundige ontwikkelingen in het stadsgebied** *17*
5.1 Invloed van wet- en regelgeving op stadsontwikkeling *17*
5.2 Stadsontwikkeling 1850-1940 in hoofdlijnen *18*
5.2.1 Ontwikkelingen in de binnenstad *18*
5.2.2 Stadsuitbreidingen, volkshuisvesting en wijkvoorzieningen *19*
5.2.3 Groenvoorziening *20*
5.3 Na-oorlogse ontwikkelingen *21*

6. **Ruimtelijke ontwikkelingen buiten de stadsbebouwing** *23*

7. **Ontwikkelingen in de stedelijke bebouwing** *25*

Stadsdeelbeschrijving 0: Centrum *25*
1. Inleiding *25*
2. Pré-stedelijke situatie *25*
3. Locale ruimtelijk-historische ontwikkelingen 1850-1940 *25*
3.1 Veranderingen in plaatselijke infrastructuur *25*
3.2 (niet-)planmatige ontwikkelingen na 1850 *26*
3.3 Bijzonderheden in de plaatselijke bebouwing *26*
4. Na-oorlogse ontwikkelingen *27*
5. Specifieke literatuur *27*

Stadsdeelbeschrijving 1: Noordwestelijke villawijk *28*
1. Inleiding *28*
2. Pré-stedelijke situatie *28*
3. Locale ruimtelijk-historische ontwikkelingen 1850-1940 *29*
3.1 Planmatige ontwikkelingen na 1850 en veranderingen in de plaatselijke infrastructuur *29*
3.2 Bijzonderheden in plaatselijke bebouwing *32*
4. Na-oorlogse ontwikkelingen *33*
5. Specifieke literatuur *34*

Stadsdeelbeschrijving 2: Zuidelijke stadswijk *34*
1. Inleiding *34*
2. Pré-stedelijke situatie *35*
3. Locale ruimtelijk-historische ontwikkelingen 1850-1940 *35*
3.1 Planmatige ontwikkelingen na 1850 en veranderingen in de plaatselijke infrastructuur *35*
3.2 Bijzonderheden in de plaatselijke bebouwing *37*
4. Na-oorlogse ontwikkelingen *37*

Stadsdeelbeschrijving 3: Zuidoostelijke villawijk *38*
1. Inleiding *38*
2. Pré-stedelijke situatie *38*
3. Locale ruimtelijk-historische ontwikkelingen 1850-1940 *39*
3.1 Planmatige ontwikkelingen na 1850 en veranderingen in de plaatselijke infrastructuur *39*
3.2 Bijzonderheden in de plaatselijke bebouwing *40*
4. Na-oorlogse ontwikkelingen *41*
5. Specifieke literatuur *42*

Stadsdeelbeschrijving 4: Oude wijk over 't spoor *42*
1. Inleiding *42*
2. Pré-stedelijke situatie *42*
3. Locale ruimtelijk-historische ontwikkelingen 1850-1940 *43*
3.1 Planmatige ontwikkelingen na 1850 en veranderingen in de plaatselijke infrastructuur *43*
3.2 Bijzonderheden in de plaatselijke bebouwing *43*
4. Na-oorlogse ontwikkelingen *44*

Stadsdeelbeschrijving 5: Nieuwe wijk over 't spoor *44*
1. Inleiding *44*
2. Pré-stedelijke situatie *45*
3. Locale ruimtelijk-historische ontwikkelingen 1850-1940 *45*
3.1 Planmatige ontwikkelingen na 1850 en veranderingen in de plaatselijke infrastructuur *45*
3.2 Bijzonderheden in de plaatselijke bebouwing *46*
4. Na-oorlogse ontwikkelingen *46*

Stedebouwkundige typologie *49*

Gebieden met bijzondere waarden *51*

Verantwoording inventarisatie *55*

Geraadpleegde werken *57*

Tabel I *59*

Herkomst afbeeldingen *61*

Afbeeldingen *63*

Register *101*

Colofon *115*

Verantwoording

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is ontwikkeld op initiatief van de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur om geheel Nederland te inventariseren op het gebied van architectuur en stedebouw uit de periode 1850-1940. Het project wordt, in samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, uitgevoerd door de provincies en de vier grote steden.

De doelstellingen van het MIP zijn:
- het verkrijgen van een landelijk overzicht van jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19de eeuw - Tweede Wereldoorlog;
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode midden 19de eeuw - Tweede Wereldoorlog;
- basisgegevens aan te leveren voor wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch en/of industrieel-archeologisch terrein;
- bouwstenen aandragen voor te ontwikkelen beleid van de drie bestuurslagen ten aanzien van ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg en als basis voor planologische en stedebouwkundige afwegingen;
- selectie- en registratie-activiteiten van de drie bestuurslagen ten aanzien van objecten, ensembles, structuren en gezichten mogelijk te maken.

Voor de uitvoering van de werkzaamheden zijn de provincies in regio's onderverdeeld. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt het werk per gemeente verricht.
Van elk inventarisatiegebied en van elke gemeente wordt een beschrijving gemaakt waarin geografische, sociaal-economische en stedebouwkundige ontwikkelingen binnen het betreffende gebied c.q. gemeente worden geschetst, toegespitst op de periode 1850-1940. Voorts worden waardevolle gebouwen en ruimtelijke structuren uit de betreffende periode in beeld gebracht.

De nu volgende gemeentebeschrijving richt zich op de gemeente Hilversum. Voor geografische, sociaal-economische en cultuurhistorische ontwikkelingen in groter verband kan de MIP-regiobeschrijving Gooi- en Vechtstreek worden geraadpleegd.

De gemeentebeschrijving is tot stand gekomen op basis van vergelijking van kaartbeelden uit circa 1850, 1900 en 1940, literatuuronderzoek en inventarisatie in het veld.

De gemeentebeschrijving volgt de door mw. dr. M.C. Kuipers samengestelde "opzet voor een stadsbeschrijving en opzet voor een stadsdeelbeschrijving", Rijksdienst voor de Monumentenzorg, november 1988. Hieraan zijn een stedebouwkundige typologie, een beschrijving van de gebieden met bijzondere waarden, alsmede een verantwoording met betrekking tot de inventarisatie toegevoegd.
Bij het tot stand komen van de gemeentebeschrijving zijn veelvuldig passages overgenomen uit het in opdracht van de gemeente Hilversum vervaardigde rapport *Hilversum architectuuronderzoek*, Amersfoort 1983. Ook uit de door de gemeentelijke monumentencommissie Hilversum vervaardigde deelgebied-rapporten, *Monumenten in Hilversum*, deelgebied 00 t/m 04, 12 en 13, is vaak letterlijk geciteerd.
Daar de overname van (kleine) stukken tekst zo veelvuldig voorkomt, is het onmogelijk gebleken het notenapparaat op deze gemeentebeschrijving toe te passen. Bij deze wil de auteur dan ook verantwoorden dat er uit bovenstaande publicaties letterlijk delen zijn overgenomen.

De MIP-werkzaamheden betreffende de gemeente Hilversum zijn verricht door mw. drs. N.C. van Goor, als projectmedewerker MIP verbonden aan de provincie Noord-Holland.

I. Inleiding

De midden in Het Gooi gelegen radio- en televisiestad Hilversum, is de enige van de voormalige Gooise dorpen welke in de loop der tijd is uitgegroeid tot een stedelijke kern.
De stad Hilversum ligt midden in de gelijknamige gemeente welke voorts bestaat uit de apart gelegen nieuwbouwwijk Hilversumse Meent in het noorden (tegen de grens met Bussum aan) en uit het gehucht Egelshoek in het zuiden (tegen de grens met de gemeente Maartensdijk, provincie Utrecht).
De gemeente Hilversum is 4638 ha groot en telt anno 1990 circa 85.000 inwoners.

De gemeente Hilversum grenst aan de noordzijde aan de gemeenten Bussum en Naarden, aan de oostzijde aan de gemeenten Baarn (provincie Utrecht) en Laren, aan de zuidzijde aan de gemeente Maartensdijk (provincie Utrecht) en aan de westzijde aan de gemeenten Loosdrecht (provincie Utrecht) en 's-Graveland en Weesp.

In de periode 1850-1940 heeft Hilversum twee maal een grenswijziging met de gemeente Bussum gekend. In 1887 ging een klein deel van het grondgebied van de gemeente Hilversum grenzend aan de gemeente Bussum, over naar laatstgenoemde gemeente.
In 1902 vond er een grondruil plaats met Bussum, waarbij Hilversum een stuk grond aan de zuidzijde van Bussum verkreeg. Bij deze gemeentelijke grenswijzigingen gingen respectievelijk 78 en 60 personen over van de gemeente Hilversum naar de gemeente Bussum.
In 1966 heeft er nog een grenswijziging plaatsgevonden tussen de gemeenten 's-Graveland en Hilversum. Een strook grond die tot dan toe bij Hilversum had behoord, ging hierbij over naar 's-Graveland.

De gemeente Hilversum behoort tot het MIP-inventarisatiegebied Gooi- en Vechtstreek waartoe verder de gemeenten Bussum, Laren, Blaricum, Huizen, Muiden, Naarden, Weesp, 's-Graveland en Nederhorst den Berg behoren.

De gemeente Hilversum is opgedeeld in 8 stadsdelen of MIP-deelgebieden, te weten:
0 Centrum (00 t/m 04)
1 Noordwestelijke villawijk (10 t/m 13)
2 Zuidelijke stadswijk (20 t/m 25)
3 Zuidoostelijke villawijk (30 t/m 32)
4 Oude wijk over 't spoor (40 t/m 42)
5 Nieuwe wijk over 't spoor (50 t/m 55)
6 Landelijk gebied (63 t/m 67)
7 Hilversumse Meent (70)

Deze stadsdelen zijn op hun beurt weer in verschillende buurten opgedeeld (zie nummers tussen aanhalingstekens).
Deze stadsdeel- en buurtindeling wordt door de gemeente Hilversum gehanteerd bij hun gemeentelijke monumenten-inventarisaties.
Om praktische redenen is deze stadsdeel- en buurtindeling voor het MIP overgenomen.
Stadsdeel 7 (Hilversumse Meent) betreft geheel nieuwbouw evenals buurt 25 en 55. Dit stadsdeel en deze buurten zijn hierdoor voor het MIP van geen belang.
Bij het inventariseren en het verwerken van de inventarisatie-gegevens is de verfijnde buurtindeling aangehouden. Voor de stadsbeschrijving is de indeling naar stadsdelen aangehouden.

Wat het MIP betreft zijn dus binnen de stad Hilversum zes stadsdelen (0 t/m 5) te onderscheiden, waarvan stadsdeelbeschrijvingen zijn gemaakt. Voorts zijn daar nog de stadsdelen landelijk gebied (6) en de nieuwbouwwijk Hilversumse Meent (7). Voor deze twee stadsdelen is geen stadsdeelbeschrijving gemaakt.
(Zie afb 1 t/m 8.)

2. Stadsontwikkeling tot 1850

Hilversum is, naar wordt aangenomen, in de 8ste of 9de eeuw gesticht als landbouwdorp. In die tijd was namelijk alle heide rondom de kom van het eerder gestichte dorp Laren al ontgonnen en als landbouwgrond in gebruik. Bij verdere ontginning van de heide zou de afstand van het dorp Laren tot de landbouwgrond te groot worden. Enkele boeren gingen daarom op zoek naar een ander stuk grond om daar een nieuw dorp te stichten en het omliggende heideveld te ontginnen. Dit werd het dorp Hilversum.
De naam Hilversum komt waarschijnlijk van Hilvert, de eerste boer die zich hier vestigde en zijn hoeve Hilvertsheem of -hem had genoemd. Ook wordt gezegd dat de naam is afgeleid van Hillesheem, dat plaats tussen de heuvels betekent.

Rond 1300 was Hilversum nog steeds een klein, op de landbouw gericht dorp. De structuur en vorm van het dorp werd bepaald door de aanwezigheid van meerdere brinken waaromheen dicht bij elkaar boerderijen gegroepeerd waren. De brinken werden omringd door bouwland (de engen). Dit beeld van het dorp Hilversum bestaande uit brinken met daaromheen engen had te maken met het specifieke landbouwsysteem van de Erfgooiers dat in Hilversum in gebruik was. (zie hiervoor verder 3.3).
Tot de 17de eeuw groeide Hilversum slechts zeer langzaam.
In de 14de en 15de eeuw gingen de boeren naast hun agrarische werkzaamheden ook wol spinnen en kaarden voor de lakenweverijen te Naarden. Deze uitbreiding van de werkzaamheden had echter nauwelijks groei van het nu als agrarisch-industriële dorp te boek staande Hilversum tot gevolg. Pas rond 1650 ging de bevolking van Hilversum flink groeien en zou de bebouwing dientengevolge sterk toenemen. Deze groei van de bevolking had voornamelijk te maken met de uitbreiding van de weefindustrie in Hilversum. Na de voltooiing van de Gooische Vaart, welke in 1650 op initiatief van de Amsterdamse kooplieden was aangelegd, ging Hilversum zich richten op de loonweverij ten behoeve van de Amsterdamse en later ook Leidse kooplieden. De Gooische Vaart was hierbij van belang voor het vervoer van weefprodukten en garens. Daarnaast werd ook het zanderijbedrijf een belangrijke bedrijfstak in Hilversum. Ook hiervoor was de Gooische Vaart van belang, voor de afvoer van het grove Hilversumse zand. Dit zand werd met name aan de westkant van Hilversum, op de grens met 's-Graveland, gewonnen.
Door dus zowel de groei van de loonweverij als van het zanderijbedrijf, nam Hilversum in bevolkingsaantal en omvang toe. Het weven zou de belangrijkste bedrijfstak worden binnen Hilversum naast de iets teruggelopen landbouw en veeteelt.
In beginsel breidde het dorp zich naar het zuidwesten uit, aangezien aan die zijde de venen, weilanden en bevaarbaar water lagen. Door het bebouwen van binnenterreinen en erven ontstonden nauwe en bochtige steegjes in het dorp.

Vanaf circa 1725 ging Hilversum over van de loonweverij op het weven voor eigen rekening. Vooral het weven van koeharen tapijt en het "Hilversums streept", een goedkope katoenen stof, werd nu erg populair. De florerende weverijen trokken veel mensen van elders aan. Hilversum groeide uit van circa 463 panden in 1732 tot circa 719 panden in 1766. In 1766 vond er echter een zeer grote brand plaats in Hilversum waarbij minstens 217 huizen werden verwoest. Deze brand verklaart gedeeltelijk waarom er nu nog nauwelijks panden van vóór 1766 in Hilversum resteren.
Rond 1830 maakte de weverij in Hilversum een neergang mee.
Deze neergang werd veroorzaakt door de scheiding van de Noordelijke

en Zuidelijke Nederlanden. De afzet in België was daardoor sterk afgenomen, omdat hoge invoerrechten werden geheven.
Omstreeks het midden van de 19de eeuw had de weverij-industrie zich echter weer hersteld.

Belangrijk in de ontwikkeling van Hilversum in periode 1800-1850 was ook de verharding van enkele doorgaande verbindingswegen. Met name de bestrating van de verbindingsweg tussen 's-Graveland en de postweg Amersfoort-Soestdijk-Naarden-Amsterdam was belangrijk voor de ontwikkeling van het dorp Hilversum. Hilversum werd hierdoor namelijk gemakkelijker bereikbaar, wat vanaf 1834 villabouw langs de verbindingswegen tot gevolg had. (zie hiervoor verder 3.4).

Samenvattend kan men stellen dat Hilversum rond 1850 een kleine kern had die voornamelijk uit boerderijen, woningen, kleine winkels, fabrieken en arbeiderswoningen bestond.
Deze kern werd begrensd door het Melkpad, Koninginneweg, Achterom, Langestraat, Ruitersweg en Kerkbrink en bezat uitlopers langs de belangrijkste uitvalswegen als 's-Gravelandseweg, Soestdijkerstraatweg, Havenstraat en Vaartweg. Langs deze uitvalswegen bevond zich ook enige villabebouwing. Hoe klein de kern was blijkt uit het feit dat de voormalige begraafplaats "Gedenk te Sterven" aan de Oude Torenstraat, die nu midden in het centrum ligt, volgens Van der Aa de tweede begraafplaats in Nederland was, die buiten de kern was gelegen.
De bevolking van Hilversum was in deze periode voornamelijk in de weverijen of de landbouw werkzaam. Ook het zanderijbedrijf nam een belangrijke plaats in binnen Hilversum.

3. Geografische kenmerken

3.1 Bodem

De gemeente Hilversum ligt in het zogenaamde stuwwallenlandschap. In dit landschap zijn ± 100.000 v.c. (Riss-ijstijdperk) door het kruien van ijs, stuwwallen ontstaan. Deze stuwwallen zijn (veelal) van keileem. Na het ijstijdperk is door de eroderende werking van het smeltende ijs zand, klei en grind afgezet in de lager gelegen delen tussen de stuwwallen.
Nog later traden er zandverstuivingen op in dit gebied en werd er dekzand afgezet. Deze dekzandafzettingen worden ook wel landduinen genoemd.
Door de aanwezigheid van stuwwallen en dekzandafzettingen in dit gebied is Hilversum redelijk hoog gelegen. Het reliëf in de gemeente Hilversum varieërt van 13.2 m + NAP op de Bussumerheide tot 1.2 m- NAP in de Hilversumse Meent. (Het oude land ligt echter geheel boven NAP).
Reliëfverschil in het landschap is vooral merkbaar in de in het zuiden van Hilversum gelegen woonwijken (ten zuiden van de Gijsbrecht van Amstelstraat) en in de noordelijk en westelijk gelegen villawijken.
(Zie afb. 9.)

3.2 Afwatering

Het grondgebied van de gemeente Hilversum watert door zijn hogere ligging voor het grootste deel natuurlijk af. De wateren waarop op natuurlijke wijze wordt afgewaterd zijn het Laarder Waschmeer, de Gooische Vaart, Het Hilversumsch Kanaal, de 's-Gravelandsche Vaart en Het Luije Gat. Alleen de onder NAP gelegen Hilversumse Meent kent een kunstmatige afwatering. Hier wordt met behulp van twee gemalen het overtollige water gespuid op respectievelijk de Karnemelksloot en de 's-Gravelandsche Vaart.
Bovenstaande afwateringsvaarten vallen allen, met uitzondering van het Hilversumsch Kanaal, binnen het afwateringsgebied van de Boezem van de 's-Gravelandsche Vaart. Het Hilversumsch Kanaal behoort tot het afwateringsgebied van de Vechtboezem.
De afwatering verloopt zowel bij de Boezem van de 's-Gravelandsche Vaart als bij de Vechtboezem in westelijke richting. De hoofdwateren van beide boezems, respectievelijk de 's-Gravelandsche Vaart en het Hilversumsch Kanaal, wateren uiteindelijk beide uit op de Vecht.
In de afwatering heeft zich in de periode 1850-1940 geen verandering voorgedaan.

3.3 Grondgebruik en verkaveling

Het pré-stedelijke Hilversum kende van oudsher een landbouwsysteem dat werd gekenmerkt door het gebruik van drie soorten gronden.
Als eerste waren daar de engen (elders essen of enken genoemd); gemeenschappelijke landbouwgronden, zonder duidelijke kavelscheidingen. Deze engen lagen rondom de kern van het dorp.
Voorts waren er de meenten (ook groengebieden of weiden genoemd), hierop mocht een ieder een bepaalde hoeveelheid vee (veelal koeien) weiden. De meenten, welke geen kavelscheiding kenden, lagen over het algemeen ver van de kern af. Het vervoer van de melk van de koeien ging dan ook meestal met behulp van melkezels.
Daarnaast was er de heide. Deze woeste grond was in gebruik als weidegrond voor de schapen. Ook stak men er plaggen voor de schaapskooien en verkreeg men mest voor de engen. Door het alhier laten grazen van schapen werd de heide in stand gehouden.

Deze gronden werden vanaf het begin van de 14de eeuw beheerd door een Marke-organisatie, waarvan de leden "Erfgooiers" heten. Het waren deze "Erfgooiers" die gebruik maakten van de gemeenschappelijke gronden. Dit landbouwsysteem bestaande uit een Marke-organisatie en "Erfgooiers" is tot in de loop van de 20ste eeuw in gebruik geweest. Vanaf circa 1800 verdwenen echter langzamerhand de engen door afzandingen en het omzetten van bouwland in bos (eikehakhout en later ook naaldbos). Er ontstonden op deze manier bossen rondom Hilversum op zowel de voormalige engen als de heide. In 1790 werd het Corversbos aangelegd en in 1830 en 1840 respectievelijk de Boomberg en het Spanderswoud.
In 1836 en 1843 werd 1/3 deel van de gemeenschappelijk gebruikte heiden en weiden door de Marke-organisatie aan de Staat overgedragen. Dit gold als vergoeding voor de afstand van het eigendomsrecht (de Staat was namelijk eigenaar, de Erfgooiers hadden tot dan toe alleen gebruiksrecht) over het restant, inclusief de meenten, aan de Erfgooiers. De Staat verkocht het merendeel van de verkregen gronden weer door aan particulieren, die er veelal bos op zetten. Het resultaat van dit alles was dat Hilversum rond het midden van de 19de eeuw omringd werd door (jonge) bossen afgewisseld met heidevelden.

3.4 Situatie infrastructuur in 1850

Rond 1850 was Hilversum nog een relatief klein dorp, gesitueerd rondom een splitsing van enkele belangrijke wegen. Daar was naar het noord-westen toe de in 1826 bestraatte 's-Gravelandseweg, welke met de in haar verlengde en eveneens in 1826 bestraatte Langestraat, Emmastraat en Soestdijkerstraatweg, een verbindingsweg vormde tussen 's-Graveland en de postweg Amersfoort-Soestdijk-Naarden-Amsterdam.
Voorts was daar naar het westen toe de Vreelandseweg en naar het zuiden de Loosdrechtseweg. De ten zuid-oosten van het dorp gelegen Utrechtseweg was in 1834 bestraat. Deze bestrating was evenals die van de 's-Gravelandseweg, Langestraat, Emmastraat en Soestdijkerstraatweg, een particulier initiatief, waardoor er tolhuizen langs deze wegen werden geplaatst.
Naar het noorden toe bevonden zich de Lage Naarderweg en de Bussumergrintweg, welke het dorp Hilversum verbonden met respectievelijk Naarden en Bussum. Aan de oostzijde van het dorp lag de Larenseweg, de doorgaande weg naar het nabije dorp Laren.

Qua wateren bevond zich rond 1850 in Hilversum de uit 1650 daterende Gooische Vaart. Deze Gooische Vaart was aangelegd op initiatief van de Amsterdamse kooplieden om zodoende het vervoer van weefprodukten en garens van en naar Amsterdam te bevorderen. Ook werd de Gooische Vaart gebruikt voor het vervoer van zand ten behoeve van het zanderijbedrijf en stenen voor het bouwbedrijf. Doordat dit zanderijbedrijf in de loop der tijd belangrijker werd en de afzandingen vorderden werd de Gooische Vaart met de daar omheen ontstane haven, steeds iets in oostelijke richting verlengd. Zodoende lag de Gooische Vaart reeds vóór 1800 tot aan de Oude Loswal. In 1843 was de vaart tot aan de "Hondebrug" doorgetrokken.
De overige infrastructuur van Hilversum had rond 1850 (nog) geen belangrijke functie of was nog niet ontwikkeld. Wel bevonden zich aan de noordzijde van de gemeente enkele dijken en kaden rondom de Hilversumsche Meent. De hier gelegen Griendkade, Loodijk en Koedijk hadden uitsluitend een slaperdijk functie of, zoals de Loodijk, een waterkerende functie ten opzichte van de 's-Gravelandse Vaart. Geen van de dijken bezat een weg als toegevoegde functie.

4. Infrastructuur en functionele ontwikkelingen 1850-1940

Na 1850 zou met name door de verdere ontwikkeling van de infrastructuur het tot dan toe overwegend agrarisch-industriële dorp Hilversum uitgroeien tot een zelfstandige stedelijke kern met een belangrijke regionale en bovenregionale functie.
(Zie afb. 10 t/m 21.)

De voornaamste factor hierbij was de aanleg in van de "Oosterspoorweg" in 1874. Deze door de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij (HIJSM) aangelegde spoorlijn, die liep van Amsterdam over Hilversum naar Amersfoort met een aftakking Hilversum-Utrecht, maakte dat Hilversum goed bereikbaar werd voor vele mensen. De spoorlijn kwam ten oosten van het dorp Hilversum te lopen en bezat een station ten noordoosten van de kern. (Voor tracé zie afb. 10).
Vooral veel toeristen die een weekend of een weekje van de natuur rondom Hilversum wilden genieten kwamen het eerste jaar na de opening van de spoorweg naar Hilversum. Een direct gevolg hiervan was dat de Hilversummers hun huizen lieten ombouwen tot vakantiewoningen en serres lieten aanbouwen. Ook werden veel oudere panden vervangen door nieuwe gebouwen. Een ander direct gevolg van de aanleg van de spoorlijn was de vestiging van het "Eerste Nederlandse Herstellingsoord" in 1875 op de Trompenberg. Ook hier was de aanwezigheid van de natuur de belangrijkste drijfveer. In deze periode werd bovendien in Hilversum een aantal hotels gebouwd die aan de "stedelingen" die van de natuur wilden genieten, onderdak konden bieden.
Door de aanleg van de spoorlijn kwam ook het woonforensisme in opgang. Het fraaie woonklimaat, de lage grondprijzen en de lage belastingdruk in Hilversum speelden hierbij een rol voor deze veelal bemiddelde mensen. Voor deze groep bewoners werden vanaf circa 1875 villaparken voor permanente bewoning aangelegd in Hilversum.
Vóór deze tijd waren er al op zeer beperkte schaal enkele villa's voor voornamelijk tijdelijke bewoning gebouwd in Hilversum.
De eerste villaparken kwamen vlak om de kern van het dorp te liggen, de latere meer in westelijke (richting 's-Graveland) en zuid-oostelijke richting (tot aan de spoorbaan). Slechts enkele villa's werden over het spoor gebouwd.
Het forensisme werd ook bevorderd door de aanleg van twee tramlijnen. In 1882 opende de "Gooische Stoom Tramweg Maatschappij" een lijn tussen Amsterdam en Hilversum. Op het traject van deze tramlijn, die vanaf Laren de gemeente Hilversum binnenkwam, reed de beruchte "Gooische Moordenaar". In 1939 werd deze lijn opgeheven. Vanaf 1887 functioneerde bovendien tussen het stationsgebouw van Hilversum en 's-Graveland de paardetram. Deze paardetram zorgde vooral voor een betere ontsluiting van de villagebieden in het noordwesten van de gemeente. In 1923 werd deze tramlijn, die tot dan toe zijn paarde-tractie had behouden, vervangen door een busdienst.
In de periode 1893-1898 kende Hilversum ook nog een lokaalspoorlijn tussen het station van Hilversum en het Suzannapark (een villapark). Deze deels door de bewoners van het Suzannapark gefinancierde 1,2 km lange forensenspoorlijn, leed echter al snel verlies en werd zodoende reeds in 1898 opgeheven. (voor trajecten trams zie afb. 10.)
Door de opkomst van de mechanische weefindustrie in Tilburg en Twente was het weven in Hilversum sterk afgenomen in het laatste kwart van de 19de eeuw. De spoorlijn als transportmiddel bracht echter een groot aantal nieuwe industrieën naar Hilversum, die zich gedeeltelijk in de kern, maar voor het allergrootste gedeelte "over het spoor" vestigden. Naast de enkele nog aanwezige textielbedrijven, die veelal tot in het midden van deze eeuw gehandhaafd bleven, vestigden zich tegen het eind van de 19de eeuw onder meer een margarinefabriek, een drukkerij,

een cartonnagefabriek, een ijzergieterij en een haardenfabriek in Hilversum.
De nieuw gevestigde industrieën trokken op hun beurt weer arbeiders aan, welke in Hilversum kwamen werken en wonen. Door de groei van het aantal forensen en arbeiders groeide uiteraard ook de handel, nutsvoorzieningen en dienstensector. De kern van Hilversum kreeg hierdoor langzaamaan een ander karakter. Veel oudere boerderijen en huizen in het centrum werden afgebroken en vervangen door nieuwe winkels en bedrijven. De tot dan toe in Hilversum gebruikelijke gedwongen winkelnering in het textielbedrijf (arbeiders waren verplicht te kopen in winkels die geliëerd waren aan hun fabriek) verdween. Het centrum begon langzamerhand te verstedelijken en kreeg een hoge concentratie van winkels welke een regionale functie bezaten.

Een infrastructurele verandering die het directe gevolg was van de groei van Hilversum was het in 1880 doortrekken van de Gooische Vaart vanaf zijn oude eindpunt bij de "Hondebrug" tot aan zijn huidige beeïndiging bij de "Oude Haven" aan de Havenstraat. Door het verlengen van deze vaart kon met name het bouwmateriaal ten behoeve van de bouw van nieuwe huizen dichter bij het dorp worden afgeleverd.
Uiteraard werd ook het wegennet aangepast aan de uitbreiding van het dorp. Maar hoewel er vele nieuwe wegen bijkwamen bleven de hoofdwegen van Hilversum toch die, die in 1850 al als doorgaande verbindingswegen aanwezig waren. Wel werden de wegen nu allen verhard en/of verbreed.
De groei van het scheepvaartverkeer naar Hilversum zorgde in de jaren '30 van de 20ste eeuw voor de aanleg van een nieuw kanaal. Daar de verbinding van de Vecht met Hilversum langs de 's-Gravelandse Vaart en de Gooische Vaart reeds lang veel te wensen overliet - de afmetingen van beide vaarten waren te klein om een behoorlijk scheepvaartverkeer te kunnen verwerken - werd in 1934 begonnen met de aanleg van het Hilversums Kanaal. Dit Hilversums Kanaal, dat parallel loopt aan de Gooische Vaart en Hilversum verbindt met de Vecht, was in 1936 gereed. Het kanaal eindigt in een nieuwe haven welke bij zijn aanleg drie havenarmen met bijbehorende loswallen verkreeg. Tevens werd aan de zuidzijde van de haven een watersporthaven ontworpen. Na de Tweede Wereldoorlog (na 1983) werd de tweede havenarm gedempt.

Een andere gebeurtenis die zijn invloed had op de ontwikkeling van Hilversum was de vestiging van het radio-bedrijf in Hilversum.
In 1918 had zich aan de Groest de Nederlandse Seintoestellen Fabriek (NSF) gevestigd. Als gevolg hiervan werd de "Hilversumse Draadloose Omroep" (HDO) opgericht. Deze omroep kon zo gemakkelijk gebruik maken van de apparatuur van de N.S.F. Hiermee was de basis voor Hilversum als radiostad gelegd. In de jaren '20-'30 werden ook andere omroepen opgericht, die zich eveneens in Hilversum kwamen vestigen. Hun personeel betrokken zij zowel uit Het Gooi als uit de rest van het land, zodat ook deze bedrijfstak de groei en ontwikkeling van Hilversum en haar infrastructuur bevorderde. Het radio- en later televisiebedrijf, had een bovenregionale functie.
In deze periode ontstond ook een bloeiend woonforensisme, dat veel massaler van omvang was dan bijvoorbeeld aan het eind van de 19de eeuw. Vooral de komst van de (hogere) middenstand heeft hieraan meegewerkt. Ook de komst van veel verlofgangers uit Nederlands-Indië en de vestiging van gepensioneerden in Hilversum was een oorzaak van de continue groei van de gemeente.

Al deze vorengenoemde factoren hadden tot gevolg dat niet alleen woningen moesten worden gebouwd, maar dat daarnaast ook veel aandacht aan openbare voorzieningen moest worden besteed. De stijging van het aantal inwoners had met zich meegebracht dat het ambtenarenapparaat werd uitgebreid, waardoor een groter raadhuis noodzakelijk was. Ook nieuwe scholen, badhuizen, bibliotheken en een abattoir waren nodig.

Voor een overzicht van de bevolkingsgroei in de periode 1850-1940, zie tabel 1.

5. Stedebouwkundige ontwikkelingen in het stadsgebied

5.1 Invloed van wet- en regelgeving op stadsontwikkeling

De ontwikkeling en groei van de stad werd gestuurd en gereguleerd met behulp van meerdere wet- en regelgevingen.
Als eerste was daar de Woningwet uit 1901. Met deze wet probeerde de overheid grip te krijgen op de landelijke stedebouw en volkshuisvesting. Er moest onder meer worden voorzien in betere woningen voor de lagere bevolkingsgroepen en gemeenten met meer dan 10.000 inwoners moesten een uitbreidingsplan maken.
Het eerste uitbreidingsplan van de gemeente Hilversum kwam rond 1905 tot stand. Dit plan was hoofdzakelijk een stratenplan waarvan de hoofdopzet sterk werd bepaald door bestaande wegen, de problematiek van de waterafvoer (hoogteverschillen) en vroegere plannen. Voor verschillende functies en typen woningen was een soort zonering toegepast in drie categorieën (villa's, woonhuizen en arbeiders: woningen en fabrieken). Uit de toelichting op het plan klonk de aandacht door voor het landelijk karakter van Hilversum en het daarmee samenhangende wervende woonmilieu: weinig rechte straten ter vermijding van éénvormigheid en voortuintjes in verband met het landelijk karakter. Toch voldeed dit uitbreidingsplan niet omdat het teveel gericht was op realisering straat voor straat en niet voorzag in een behoorlijk plan per wijk, waarin door middel van een goed wegenplan, daarmee verband houdende straatwanden en een juiste groepering een fraai geheel geschapen kon worden.
In 1915 werd in dit verband W.M. Dudok aangesteld als directeur Publieke Werken. Hij kreeg als taak een nieuw uitbreidingsplan voor Hilversum te maken. In 1918 was dit ontwerp-uitbreidingsplan gereed, maar vóór die tijd liet Dudok al van zich horen door in 1916 de gemeenteraad voor te stellen de volkswoningbouw zelf ter hand te nemen. Vanaf 1911 was er weliswaar in het kader van de Woningwet particuliere volkswoningbouw gerealiseerd, maar deze dreigde te stagneren onder invloed van de Eerste Wereldoorlog. Dudok wilde nu dat de gemeente zelf volkswoningbouwcomplexen ging bouwen tot het moment waarop de particuliere woningbouwverenigingen deze taak weer over konden nemen. De gemeente heeft zich echter nooit meer van deze taak kunnen onttrekken, ondanks dat na 1918 ook van particuliere zijde weer een groot aantal complexen werd gebouwd.
In 1921 werd het gemeentelijk grondbedrijf opgericht, waardoor de gemeente invloed kreeg op de bouw van woonwijken en de vestiging van industrie.
Tot 1940 zijn er uiteindelijk zeventien gemeentelijke woningbouwcomplexen tot stand gebracht, alle naar ontwerp van Dudok. Ook gemeentelijke (openbare) gebouwen als scholen, een raadhuis en een badhuis werden in deze periode door Dudok, die vanaf 1928 gemeentearchitect was, ontworpen. Tot 1954 heeft Dudok zodoende als geen ander het gezicht van Hilversum bepaalt.
(Zie afb.22 t/m 25.)

Het ontwerp-uitbreidingsplan uit 1918 is nooit definitief vastgesteld. In de nota van toelichting op dit plan gaf Dudok aan dat hij drie factoren tegelijkertijd wilde stimuleren: ten eerste de vestiging van industrieën, ten tweede de uitbreiding van villawijken en ten derde de bescherming van de natuur. Deze opvattingen waren gebaseerd op de Engelse tuinstadsgedachte, zoals die onder meer door Ebenezer Howard, Camillo Sitte en Raymon Unwin rond de eeuwwisseling waren geformuleerd. Er waren echter te grote onduidelijkheden over mogelijke infrastructurele ontwikkelingen om het plan definitief vast te stellen. De kaart van dit ontwerp-uitbreidingsplan is niet bewaard gebleven.

Een nieuwe visie op de wijze waarop Hilversum moest uitbreidden, werd in de eerste helft van de jaren '20 ontwikkeld. In 1925 verscheen namelijk het rapport van de "Centrale Schoonheidscommissie voor 't Gooi", waarvan Dudok voorzitter was. In dit rapport werd onderzocht in hoeverre de natuurgebieden die zich tussen de Gooise gemeenten bevonden, moesten worden beschermd. In deze tijd werd men zich namelijk bewust dat de natuur één van de factoren was geweest, waardoor Hilversum zich had kunnen ontwikkelen. Daarbij zag men in dat als Hilversum zich steeds meer zou blijven uitbreiden, dit element zou kunnen verdwijnen. De driedeling industrie-villawijk-natuur uit het ontwerp-bestemmingsplan van 1918 begon derhalve met elkaar in botsing te komen.
Onderwijl had Dudok in de periode 1927-'31 enkele partiële wijzigingen op het uitbreidingsplan van 1905 gemaakt. Deze partiële wijzigingen betroffen de gebieden over het spoor (Plan Simon Stevin, Plan Noord en Plan Oost) en aan de zuidzijde van Hilversum (Plan Zuid).
In 1933-'35 verscheen een nieuw uitbreidingsplan voor de gemeente Hilversum. Één van de redenen waarom men tot het opstellen van dit plan had besloten was het feit dat Gedeputeerde Staten van Noord-Holland op grond van de Woningwet geen genoegen meer namen met de partiële uitbreidingen.
Kenmerkend voor dit plan, dat door Dudok en ir. J.F. Groote werd opgesteld, was dat er een uiterste grens werd vastgesteld tot waar Hilversum zich mocht uitbreiden. Dit uitbreidingsplan werd dan ook tevens als een beëindigingsplan beschouwd. Dit uitgangspunt was een logisch vervolg op de al eerder genoemde theorieën van Howard en Unwin, die deze gedachte min of meer als "utopie" hadden geformuleerd.
Het aannemen van een grens had tot consequenties dat het gebied voor uitbreiding van de gemeente was bepaald. Uitgaande van deze grens had men berekend dat 100.000 inwoners het maximale inwoneraantal voor Hilversum was. Daarna zou de gemeente "vol" zijn.
Een ander gevolg van dit uitgangspunt was, dat - in tegenstelling tot het ontwerp-uitbreidingsplan van 1918, waarbij Dudok zich sterk had gemaakt voor vestiging van nieuwe industrieën - nu de komst van industrieën drastisch moest worden beperkt. Slechts op enkele plaatsen konden nog fabrieken worden ondergebracht.
Het plan van 1933 is in tegenstelling tot het plan van 1918 wel door de gemeenteraad vastgesteld. In de loop van de tijd is echter toch weer gedeeltelijk van het uitbreidingsplan afgeweken, omdat andere belangen voorrang kregen.

5.2 Stadsontwikkeling 1850-1940 in hoofdlijnen

(Zie afb. 12 t/m 21.)

5.2.1 Ontwikkelingen in de binnenstad

Het oude dorp Hilversum (de latere binnenstad van de stad Hilversum), zou door de aanleg van het spoor en de daaruit voortvloeiende groei van het dorp, een geheel ander karakter krijgen.
De spoorlijn werd in 1874 weliswaar buiten de kern van het dorp aan de noordoostzijde aangelegd, maar had toch een sterke invloed op de ontwikkelingen en veranderingen binnen de kern.
Door het toenemen van het forensisme als direct gevolg van de aanleg van de spoorlijn en tevens door de afname van de weverij-industrie verloren veel boerderijen en wevershuisjes in het centrum hun oorspronkelijke functie. Veel van deze panden werden afgebroken en vervangen door veelal nieuwe winkels en bedrijven. De kern van het dorp kreeg hierdoor een winkel- en bedrijvenfunctie. Ook vond er op grote schaal verdichting plaats. Dit betekende het einde van Hilversum als agrarisch dorp en dorp van de weverij en het begin van de ontwikkeling tot tuindorp en stedelijke kern.

Het beeld van de kern werd eveneens drastisch gewijzigd door de bouw van drie grote kerken.
In de periode tot 1940 zou bovenstaande ontwikkeling van verstedelijking van de oude kern zich verder doorzetten.

5.2.2 Stadsuitbreidingen, volkshuisvesting en wijkvoorzieningen
De verschillende uitbreidingen die vanaf circa 1870 rondom de oude kern van Hilversum plaats vonden, betroffen in eerste instantie voornamelijk villawijken. Na 1900 werden er vele arbeiders- en middenstandswijken als uitbreiding van Hilversum gerealiseerd.

Vanaf 1875 werd rondom het net opgerichte herstellingsoord De Trompenberg, villapark Trompenberg aangelegd, aan de noordzijde van de oude dorpskern.
Achtereenvolgens werd nu villabebouwing aangelegd rondom de Boomberg (1876), het Suzannapark (1879), het Ministerpark (1885), het Nimrodpark (1899), het Alexanderpark (1900), de Nassaulaan (1900), de Soestdijkerstraatweg (1900), de Utrechtseweg (1900), het Kannesheuvelpark (1902), het Heideveldpark (1903), het Diergaardepark (1904) en villapark 't Hoogt van 't Kruis.
De Boomberg en het Suzannapark kwamen hierbij ten westen van de kern te liggen, terwijl de villaparken Ministerpark, Nimrodpark, Kannesheuvelpark en Diergaardepark ten noordwesten van het centrum van Hilversum werden gesitueerd.
De villawijk rondom de Nassaulaan lag evenals de villabebouwing rondom de Utrechtseweg en in 't Hoogt van 't Kruis in het zuiden van de gemeente. Het Alexanderpark, Heideveldpark en de villa's rondom de Soestdijkerstraatweg kwamen ten zuidoosten van de kern van Hilversum te liggen.
Al deze villawijken werden opgezet voor de gegoede burgerij en kenden overwegend een ruime verkaveling en bebouwing. (zie voorts stadsdeelbeschrijvingen). Wijkvoorzieningen als scholen, winkels, kerken e.d. waren sporadisch in deze wijken aanwezig.
Alle villawijken zijn min of meer op een planmatige wijze ontwikkeld, merendeels door exploitatiemaatschappijen. (Voor beschrijving van de plannen voor deze villawijken, zie wijkbeschrijvingen).

Eind 19de eeuw waren er ook enkele arbeiderswijken rondom de kern van Hilversum ontstaan. Zowel in de Ooster- en Nieuwstraten, de omgeving van de Roosendaalstraat en de wijk over het spoor werden blokken arbeiderswoningen gebouwd. In deze laatstgenoemde buurt had de HIJSM al eerder een rij huizen voor spoorwegpersoneel neergezet.
De wijken karakteriseerden zich door een dichte bebouwing van kleine aaneengebouwde woningen. Met name in de wijk over het spoor werd de bebouwing afgewisseld door industrie. De wijken bezaten meestal wel enkele buurtwinkels, veelal op hoeken gesitueerd.

Door het van kracht worden van de Woningwet in 1901 ontstonden er vanaf 1911 door woningbouwverenigingen gebouwde complexen van arbeiderswoningen aan de zuid- en oostzijde (over het spoor) van de kern van Hilversum. Vanaf 1916 kwamen hier ook de door Dudok ontworpen gemeentelijke volkswoningbouwcomplexen. In deze planmatige ontwikkelde complexen van woningbouw waren veelal ook voorzieningen als winkels en scholen en incidenteel een bibliotheek of badhuis ontworpen.
De bouw van arbeiderscomplexen bracht een scheiding van wonen en werken in Hilversum met zich mee. Bestonden er voorheen nog veel thuiswerkers (met name in de weverij), door het bouwen van de woningbouwcomplexen kwam er een strikte scheiding tussen het wonen in deze complexen en het werken in fabrieken elders.

Naast deze op grote schaal gebouwde arbeiderscomplexen, werden er vanaf circa 1900 ook middenstandswijken rondom Hilversum ontwikkeld. Deze middenstandswijken, welke veelal uit ruime twee of meer onder één kap woningen bestonden, werden evenals de arbeiderscomplexen aan de zuid- en oostzijde van de gemeente geprojecteerd. Hierdoor bevindt zich in deze zuidelijke en oostelijke wijken van de gemeente Hilversum veelal een afwisseling van volkswoningbouw en middenstandsbebouwing.
Ook de middenstandswijken kenden wijkvoorzieningen als scholen, kerken en winkels. (zie voor meer gedetailleerde gegevens over deze wijken de wijkbeschrijvingen).

Door het bebouwen van de oostzijde van Hilversum (over het spoor) werd ook een scheiding aangebracht in de stad zelf. De spoorlijn is door de groei van Hilversum namelijk een belangrijke scheidslijn in de stad geworden. Men spreekt in de volksmond van wonen "aan deze zijde van het spoor" en van wonen "over het spoor" (ten oosten van de spoorlijn).

5.2.3 Groenvoorziening
Gelijktijdig met de bouw van de nieuwe wijken werden er - ondanks het feit dat Hilversum temidden van de bossen en heide ligt - ook groenvoorzieningen aangelegd binnen de stad.

De eerste aangelegde groenvoorziening, naast de al in een lommerrijke omgeving aangelegde villaparken, betrof het rosarium in de villawijk Boomberg. In 1912 was de grond voor dit rosarium, tot dan verhuurd aan een kwekerij, vrijgekomen. De gemeente liet in 1914 de tuinarchitect D.F. Tersteeg hier een voor het publiek toegankelijk rosarium aanleggen; rosarium Boomberg geheten.
Rond 1919-'20 werd in het zuid-oosten van de gemeente het park Het Laapersveld en het sportpark aangelegd. Beide parken werden ontworpen door Dudok, waarbij Het Laapersveld een ontwerp was in samenwerking met J.H. Meyer. Het Laapersveld kent een symmetrische vijver- en parkaanleg, waarbij de as van het park een oplopende trap is. Bij de bouw van het raadhuis welke in 1931 was voltooid, werd er een plantsoen rondom dit gebouw aangelegd. Dit plantsoen, dat tezamen met het raadhuis op het terrein van de voormalige villa Witte Hull (of Hill-House) werd aangelegd, bezat een belangrijke functie als groenvoorziening binnen deze wijk.

Naast de aanleg van bovenstaande groenvoorzieningen werden er in de periode 1850-1940 ook drie begraafplaatsen binnen Hilversum aangelegd. In 1890 werd langs de Bosdrift de Nieuwe Algemene Begraafplaats aangelegd. Deze begraafplaats is een ontwerp van J. Springer en kent een plattegrond met kronkelige en gebogen wegen en een fraaie beplanting. De tweede begraafplaats die in deze periode werd aangelegd was de 21/2 ha grote Noorderbegraafplaats uit 1927-'30. Deze begraafplaats, naar een ontwerp van W.M. Dudok, lag oorspronkelijk op de heide aan de noordzijde van Hilversum. In de jaren '50 werd de grond rondom deze begraafplaats bebouwd, zodat de begraafplaats temidden van de stedelijke bebouwing kwam te liggen. De begraafplaats is eenvoudig en rationeel van opzet. Het terrein is in drieën gedeeld, waarbij het middelste gedeelte wordt ingenomen door een grasveld en de zijkanten door de graven. Een aula sluit het terrein af, waardoor een grote beslotenheid ontstaat. Aan de westelijke rand van de stad, op de hoek Vreelandseweg/ Gijsbrecht van Amstelstraat, bevindt zich de Israëlische Begraafplaats. Deze joodse begraafplaats lag eerder aan de noordkant van Hilversum, maar is in de jaren '20 van deze eeuw naar deze plek verplaatst.

Naast het aanwezig zijn van bovengeschetste parken en begraafplaatsen, ligt Hilversum geheel in het groen. Aan alle zijden wordt de stad omgeven door bossen en heide, tezamen het Gooisch Natuurreservaat vormend.

5.3 Na-oorlogse ontwikkelingen

Na de Tweede Wereldoorlog heeft met name de binnenstad van Hilversum flinke veranderingen ondergaan.
Deze veranderingen werden in eerste instantie vastgelegd in het verbeterings- en verfraaiïngsplan "Het Kernplan" van 1946. Dit plan beoogde onder meer de nieuwe wijken en het oude centrum infrastructureel beter op elkaar te laten aansluiten. Later zijn aanvullingen en wijzigingen op dit plan ontstaan in onder meer het Structuurplan 1962 en 1971 en de onderzoeksrapportage Binnenstad 1986.
Daadwerkelijke belangrijke wijzigingen c.q. saneringen die na de oorlog zijn uitgevoerd zijn het aanleggen van een ringweg aan de oost- en zuidoostzijde van het centrum. Hiervoor werd onder meer het arbeidersbuurtje "Schapenkamp" afgebroken. Ook het gebied tussen het Stationsplein en het centrum werd hiervoor met de grond gelijk gemaakt.
Voorts werd het winkelgebied autovrij gemaakt en ontstond het moderne winkelcentrum "Hilvertshof".
Ook andere, kleinere, aanpassingen, zoals de afbraak van beeldbepalende panden en de (nog bezig zijnde) reconstructie van de Kerkbrink, hebben na de oorlog het beeld van het centrum van Hilversum doen veranderen.
Een belangrijk element in al deze plannen is het streven naar de (ruimtelijke) ontwikkeling van Hilversum als zelfstandige, concurrerende stedelijke kern.
In de tijdens de periode 1850-1940 ontstane uitbreidingswijken hebben zich na de oorlog enkele wijzigingen voorgedaan. (zie hiervoor de desbetreffende stadsdeelbeschrijvingen). Aan de zuidwest- en oostzijde van Hilversum zijn na 1945 enkele na-oorlogse wijken verrezen op grond die voorheen onbebouwd was. Ook de los van de stad Hilversum gelegen woonwijk Hilversumse Meent in de gelijknamige polder, is een na-oorlogse ontwikkeling (jaren '70).

6. Ruimtelijke ontwikkelingen buiten de stadsbebouwing

De gemeente Hilversum heeft in de periode 1850-1940 buiten de stadsbebouwing weinig ruimtelijke ontwikkelingen ondergaan.
De gemeente kende in bovenstaande periode weinig bebouwing in het buitengebied. Dit kwam voornamelijk doordat Hilversum temidden van de bossen en heide lag. Langs de uitvalswegen als 's-Gravelandseweg, Utrechtseweg en Soestdijkerstraatweg bevond zich echter van oudsher wel wat verspreid liggende bebouwing (onder meer een enkele boerderij, villa of dienstwoning). In de bossen bevond zich een enkele boerderij of boswachterswoning.
Aan de noordwestzijde van de gemeente, op de grens met de gemeente 's-Graveland, ligt de in aanleg 17de-eeuwse buitenplaats "Bantam". Deze buitenplaats, waarvan het hoofdhuis in 1974 is afgebroken, is in 1984 door Natuurmonumenten aangekocht. De buitenplaats behoort bij de reeks buitenplaatsen van 's-Graveland, zoals die zich in de 17de eeuw langs het Noorder- en Zuidereinde van 's-Graveland zoals die zich in de 17de eeuw langs het Noorder- en Zuidereinde van 's-Graveland hebben ontwikkeld. (Zie hiervoor verder de gemeentebeschrijving van 's-Graveland.)

In het buitengebied aan de zuidzijde van de stad Hilversum hebben in de periode 1850-1940 wel wat bouwactiviteiten plaatsgevonden. Hier zijn na 1925 onder meer het sanatorium-complex "Zonnestraal", het vliegveld "Hilversum" en een kazerne verrezen.
Het vliegveld "Hilversum" werd in 1939 aangelegd als sportvlieg-centrum, maar door de mobilisatie in augustus 1939 werd het vliegveld gelijk door defensie in gebruik genomen. Tijdens de Duitse bezetting werd het vliegveld door de Duitsers gevorderd. Zij hebben het vliegveld op grote schaal uitgebreid. Na de Tweede Wereldoorlog werd het vliegveld weer als sportvlieg-centrum in gebruik genomen, welke functie het heden ten dage nog steeds vervuld.

Het sanatorium "Zonnestraal" werd vanaf 1926 aangelegd op het terrein van de voormalige buitenplaats "De Pampahoeve", in het zuidwesten van de gemeente.
De tbc-nazorgkolonie kwam tot stand op initiatief van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond (ANDB), de eerste moderne vakbond van Nederland. Deze vakbond voor de Amsterdamse diamantbewerkers wilde de tuberculose in eigen kring zelf gaan bestrijden en richtte hiertoe een tbc-bestrijdingsorganisatie, het Koperen Stelenfonds (KSF), op. Dit Koperen Stelenfonds verwierf gelden om een eigen sanatorium op te richten.
In 1919 werd van deze gelden het landgoed "De Pampahoeve" aangekocht en in 1926 begon men met het bouwen van een sanatorium op dit terrein. De gebouwen van het sanatorium werden ontworpen door de architecten J. Duiker en B. Bijvoet, welke in de Nieuw-Zakelijke stijl bouwden. In 1928 kwam het hoofdgebouw gereed evenals het eerste paviljoen. In 1931 volgde het tweede paviljoen. Het geheel heeft een axiaal-symmetrische aanleg, met in het midden het hoofdgebouw en aan weerszijden daarvan een ziekenpaviljoen. Ook allerlei bijgebouwen als werkplaatsen, een zusterhuis, nazorgwoningen en dergelijke, werden in de loop der jaren door de twee architecten op het terrein gebouwd.
Bij de bouw van het complex werd geholpen door de patiënten zelf als vorm van therapie. De bebossing van het heideterrein rondom Zonnestraal gebeurde door werklozen als werkverschaffingsproject.
In de Tweede Wereldoorlog werden er door de Duitsers enkele gebouwen op het Zonnestraal-terrein gebouwd als onderkomen voor de manschappen welke op het nabij gelegen vliegveld "Hilversum" waren gelegerd.

Na de oorlog zou het complex zich verder uitbreiden, al waren de architecten Duiker en Bijvoet daar niet meer bij betrokken.
(Duiker overleed reeds in 1935).
Daar het aantal tbc-patiënten vanaf de begin jaren '50 sterk afnam, werd in 1957 besloten dat Zonnestraal een algemeen ziekenhuis moest worden. Tot aan mei 1991 heeft het complex deze functie behouden, maar na een fusie met het streekziekenhuis staat het Zonnestraal-complex momenteel (november 1991) leeg.

Voorts bevindt zich in dit zuidelijk deel van de gemeente het gehucht Egelshoek. Egelshoek bestaat slechts uit een drietal agrarische bedrijven gelegen langs de Weg op de Egelshoek.

Na de oorlog is rond 1970 in de in het noorden van de gemeente gelegen polder Hilversumse Meent, de nieuwbouwwijk Hilversumse Meent gebouwd. Vóór deze tijd was de Hilversumse Meent een landbouwgebied zonder enige bebouwing van betekenis.
Ook is na de Tweede Wereldoorlog in de noordoosthoek van de gemeente, op de hei op de grens met Bussum en Laren, een militair terrein aangelegd. Dit militaire terrein behoort bij de Kolonel van der Palmkazerne te Bussum.

7. Ontwikkelingen in de stedelijke bebouwing

Zie stadsdeelbeschrijvingen.

Stadsdeelbeschrijving 0: Centrum

1. Inleiding

Het stadsdeel Centrum bestaat uit de deelgebieden 00 t/m 04, welke geen nadere naamsspecificatie kennen.
Het Centrum omvat de oude kern van Hilversum met enkele 19de-eeuwse uitbreidingen, en wordt ruwweg begrensd door in het oosten de spoorlijn, in het zuiden de Koningsstraat en Diamantstraat, in het westen de Badhuislaan en P.C. Hooftweg en in het noorden het Melkpad en de Lage Naarderweg.
Het stadsdeel kent overeenkomsten met het stadsdeel "Oude wijk over 't spoor".

Het stadsdeel Centrum is de voormalige kern van het oude dorp Hilversum. De ontwikkeling hiervan is reeds geschetst in de hoofdstukken 2 en 5.2.1.
Vooral de opkomst van de weefindustrie in Hilversum heeft sterk tot de ontwikkeling van de voormalige kern geleid.

Het stadsdeel Centrum kent, zoals de naam als zegt, vooral een centrumfunctie ten opzichte van de andere stadsdelen en ten behoeve van de omliggende gemeenten. Hier bevindt zich de winkelnering met een regionale functie en een groot deel van de dienstensector van Hilversum. De ligging van het spoor aan de rand van deze wijk is een belangrijk element voor de centrumfunctie van dit stadsdeel.
(Zie afb. 26.)

2. Pré-stedelijke situatie

De pré-stedelijke situatie van dit stadsdeel kenmerkte zich door het aanwezig zijn van een kleine kern bestaande uit een samenloop van wegen waarlangs zich met name boerderijen en kleine woonhuizen bevonden. Het oorspronkelijke stelsel van heidewegen was in dit wegenpatroon nog goed herkenbaar. Het tamelijk willekeurige en grillige patroon van deze wegen komt waarschijnlijk voort uit het feit dat Hilversum op zand is gebouwd, en dat zandgronden een grote vrijheid laten in ontsluiting. Dit in tegenstelling tot drassige gebieden waar al snel een planmatige ontsluiting voorkomt.
Rondom de kern lagen de gemeenschappelijke landbouwgronden, engen genaamd, welke over het algemeen geen duidelijke kavelscheiding kenden. (Zie voorts hoofdstuk 2 en 3.3.)

3. Locale ruimtelijk-historische ontwikkelingen 1850-1940

3.1 Veranderingen in plaatselijke infrastructuur.
Alhoewel door de groei van Hilversum het Centrum sterk in aanzicht zou veranderen, bleef de infrastructuur in dit stadsdeel in de periode 1850-1940 toch grotendeels gelijk aan de periode daarvoor. Wel kenden sommige wegen een verbreding of verlenging. Ook vonden er enkele uitbreidingen in de bebouwing aan de randen van dit stadsdeel plaats, waarbij dan een nieuwe infrastructuur werd aangelegd.
De aanleg van de spoorlijn in 1874 aan de oostzijde van dit stadsdeel was een belangrijke infrastructurele verandering die grote gevolgen had voor de ontwikkeling van het Centrum.

3.2 (niet-) planmatige ontwikkelingen na 1850.
Een niet-planmatige ontwikkeling na 1850 in dit stadsdeel was de verdichting en vervanging van de al bestaande bebouwing. Dit gebeurde veelal zonder vooropgezet plan.
Ook de aanleg van de Oosterstraten en Nieuwstraten in 1884 aan de westkant van het stadsdeel geschiedde niet volgens een bepaald plan. Deze door een speculant opgezette uitbreiding met arbeiderswoningen, zorgde voor een chaotische verdichting en uitbreiding. De wegenpatronen werden bepaald door de bestaande agrarische kavelpatronen en eigendomsverhoudingen.
Aan de noordzijde van het stadsdeel lag het overgangsgebied naar de vanaf circa 1875 hier ontwikkelde villagebieden. Dit overgangsgebied, begrensd door een deel van de Koninginneweg en de Lage Naarderweg, werd vanaf het einde van de 19de eeuw bebouwd met stadswoonhuizen.
Aan de oostzijde van het stadsdeel Centrum ontstond rond 1900 tussen de spoorlijn en het Achterom een arbeidersbuurt (omgeving Roosendaalstraat). Deze uitbreiding kent een regelmatig stratenpatroon en is waarschijnlijk naar een niet nader bekend plan uitgelegd.

De oude kern kreeg vanaf circa 1900 een meer stedelijk karakter met een meer systematische bebouwing. Langs de belangrijkste winkel- en verbindingswegen in de kern (Leeuwenstraat, Groest, Kerkstraat, Havenstraat en een deel van de Vaartweg en 's-Gravelandseweg) werd de oude bebouwing vervangen door grote winkelhuizen. In plaats van de hier in het verleden op onregelmatige afstand van elkaar gesitueerde huizen en boerderijen ontstonden er nu gesloten gevelwanden met veelal hoge en rijk gedetailleerde winkelwoonhuizen.

3.3 Bijzonderheden in de plaatselijke bebouwing.
Opvallend in het stadsdeel Centrum is de variëteit aan typen bebouwing die zich hier bevindt.
Allereerst resteren daar nog enkele boerderijen en panden uit de pré-stedelijke periode van Hilversum. Daarnaast bevindt zich nog een enkele voormalige (tapijt)fabriek in het centrum. Van de fabrikeurshuizen die in de 19de eeuw zo karakteristiek waren voor het industriële Hilversum, zijn recent de laatste voorbeelden afgebroken. Deze fabrikeurshuizen lieten vooral aan het einde van de 19de eeuw door middel van neo-classicistische ornamenten in het exterieur, de rijkdom van de bewoners zien.
Ook resteren er in het stadsdeel Centrum nog enkele kleine midden 19de-eeuwse wevershuisjes; kleine woningen van één bouwlaag met veelal eenvoudige bakstenen topgevels met vlechtingen.
Langs de Emmastraat, het overgangsgebied naar het oostelijk villagebied, bevinden zich nog enkele laat 19de eeuwse villa's. Deze veelal wit gepleisterde en met stucwerk versierde villa's bestaan uit twee woonlagen. Aan de noordzijde van het stadsdeel, bij de Koninginneweg en Lage Naarderweg, liggen de eveneens twee woonlagen hoge stadswoonhuizen op de grens met het noord-westelijk villagebied. Deze huizen hebben veelal invloeden van de Overgangs-stijl.

De arbeidersbuurten van rond 1900, gelegen in het zuidwesten en zuidoosten van dit stadsdeel, bestaan uit lange blokken van kleine, één bouwlaag hoge woningen, veelal met de noklijn parallel aan de weg.
De straten zijn smal. Veelal bevinden zich enkele kleine bedrijfjes tussen deze woningen.
De winkelstraten in de kern kenmerken zich door de aanwezigheid van winkelhuizen van na 1900 bestaande uit twee of drie bouwlagen onder kap en met een rijke detaillering. Deze winkelhuizen vormen veelal een gevelwand. Rond 1910 werd vooral de Jugendstil toegepast in de etalagepuien.

Vaak werden meerdere winkelhuizen tegelijk door een architect ontworpen. Zo heeft C. de Groot Jzn. een gedeelte van de straatwand van de 's-Gravelandseweg ontworpen. Ook was J.H. Slot een bekende winkel-architect binnen Hilversum.

De hierboven omschreven gevarieerde bebouwing was vooral kenmerkend voor de 19de-eeuwse kern van Hilversum. Toen woonden rijk en arm, fabrikant en arbeider, boer en winkelier nog naast elkaar. Bij de uitbreidingen aan het begin van de 20ste eeuw ging men meer naar stand, en dus gescheiden, wonen.
Karakteristieke panden uit de periode 1850-1940 die het straatbeeld in dit stadsdeel domineren zijn onder meer de Rooms-Katholieke Sint Vitus van P.J.H. Cuypers uit 1890-'92 aan de Emmastraat, de O.L.V. Onbevlekt Ontvangen aan de Naarderstraat uit 1909-'10, het "Grand Hotel Gooiland" uit 1934-'36 van de architecten Duiker en Bijvoet en het oude raadhuis aan de Kerkbrink uit 1880.

4. Na-oorlogse ontwikkelingen

Een belangrijke na-oorlogse stedebouwkundige verandering in het stadsdeel Centrum is de al eerder genoemde aanleg van een ringweg in 1974 rondom de kern van Hilversum. Alhoewel de aanleg van deze ringweg niet geheel zo is uitgevoerd als in eerste instantie gedacht, hebben er hiertoe met name aan de oostzijde van het stadsdeel ingrijpende veranderingen voor plaats gevonden. De bebouwing tussen station en Leeuwenstraat verdween en eveneens werd het op de kruising Groest-Emmastraat-Langestraat gelegen arbeiderswoningbuurtje "Schapenkamp" afgebroken. De ringweg heet hier dan ook Schapenkamp. Ook het Sint Annagesticht verdween ten behoeve van de ringweg.
Naast deze voor Hilversum ingrijpende stedebouwkundige verandering vond in de kern zelf ook veel vervanging van bebouwing plaats. Vooral in het winkelgebied, dat in 1971 voetgangersgebied is geworden, zijn veel oudere panden afgebroken ten behoeve van nieuwbouw. Een voorbeeld hiervan is onder meer het groots opgezette overdekte winkelcentrum "Hilvertshof".
Ook verschenen er parkeergarages in het centrum, onder meer bij het Noordse Bosje, waarvoor oudere bebouwing moest wijken.
In 1981 begon de gemeente met het project Kerkbrink, waarbij de Kerkbrink qua verkeer moest worden ontlast en een functie moest krijgen als cultureel centrum en ontmoetingsplaats binnen de stad. Dit project is heden ten dage nog steeds in uitvoering.
Zeer recent (juli 1990) is ook het NS-station afgebroken. Deze wordt vervangen door nieuwbouw.
De bebouwing uit de periode 1850-1940 die nog resteert in dit stadsdeel heeft ook veranderingen ondergaan. Zo hebben veel winkelpanden uit die tijd recent nieuwe puien gekregen. De arbeidersbuurten zijn door incidentele nieuwbouw, individuele verbouwingen en de aanleg van woonerven hun samenhang kwijtgeraakt.

5. Specifieke literatuur

De Kerkbrink, rapportage van de monumentencommissie Hilversum, uitgave gemeente Hilversum.

Monumenten in Hilversum, deelgebieden 00 t/m 04 Centrum, voorstel Monumentencommissie gemeente Hilversum, maart 1990.

Stadsdeelbeschrijving 1: Noordwestelijke villawijk

1. Inleiding

Het stadsdeel Noordwestelijke villawijk bestaat uit de deelgebieden 10 t/m 13, die bestaan uit de villaparken Boomberg, Suzannapark, Ministerpark, Trompenberg, Nimrodpark, Kannesheuvelpark en Diergaardepark en hun directe omgeving.
Het stadsdeel ligt aan de noordwest-zijde van de kern van Hilversum en loopt aan de westzijde gedeeltelijk door tot aan de grens met de gemeente 's-Graveland.
Het stadsdeel wordt ruwweg begrensd door de spoorlijn en de Lage Naarderweg in het oosten, het Melkpad, de P.C. Hooftlaan, Badhuislaan en Taludweg in het zuiden, de Schuttersweg, 's-Gravelandseweg en de grens met 's-Graveland in het westen en de Bachlaan en Nieuwe Meentweg in het noorden.

De Noordwestelijke villawijk is vanaf circa 1875 ontstaan door de aanleg van verschillende los van elkaar ontwikkelde villaparken. Het eerste villapark werd ver van het dorp af in het noorden van de gemeente aangelegd. De overige villaparken ontwikkelden zich vanaf het centrum in noord-westelijke richting.
In 1907, na de aanleg van het Diergaardepark, was de structuur van dit stadsdeel voltooid. Wel werden er nadien nog vele nieuwe woningen langs de bestaande infrastructuur gebouwd.
De ontwikkeling en groei van deze villawijk was voor een groot deel te danken aan de aanleg van de spoorlijn in 1874 en de daarmee gepaard gaande komst van bemiddelde forensen. (Zie voorts hoofdstuk 4. Infrastructuur en functionele ontwikkelingen 1850-1940).

Het stadsdeel Noordwestelijke villawijk wordt aan de oostzijde door de spoorlijn gescheiden van de nieuwere wijken over het spoor. Aan de zuidoostzijde gaat de villawijk over in het stadsdeel Centrum.
De Oude Haven vormt de begrenzing tussen deze villawijk en de Zuidelijke stadswijk.
In het noorden en westen wordt het stadsdeel begrensd door bossen, respectievelijk het Spanderswoud en het Corversbos.
Het stadsdeel kent qua aanleg en bebouwing overeenkomsten met het stadsdeel "Zuidoostelijke villawijk".
(Zie afb. 27 t/m 30.)

2. Pré-stedelijke situatie

Het zandige grondgebied van het stadsdeel Noordwestelijke villawijk bestond alvorens het bebouwd werd uit bouwland (de engen) en heide. De veelal langgerekte en smalle engen, die geen duidelijke kavelscheiding bezaten, lagen rondom de kern van Hilversum. De heide lag verder van de kern af. Vanaf 1790 werd op deze heide het Corversbos aangelegd en in 1840 het Spanderswoud.
De pré-stedelijke infrastructuur bestond uit niet meer dan enkele heidepaadjes en enkele wegen vanuit de kom naar de engen toe.
De Oude Enghweg is zo'n voormalig pad naar de engen toe en herinnert hier ook in naam nog aan.
Daarnaast bevonden zich in dit stadsdeel de doorgaande wegen naar 's-Graveland ('s-Gravelandseweg), Bussum (Bussumergrintweg) en Naarden (Hoge en Lage Naarderweg). De 's-Gravelandseweg werd in 1826 bestraat. Aangezien dit een particulier initiatief was, werd er een tolhuis langs deze weg geplaatst.
Pré-stedelijke bebouwing was er nauwelijks in dit stadsdeel. Wel bevond zich in de bossen een enkele boerderij of dienstwoning (boswachterswoning).

Vanaf circa 1834 werden er enkele villa's langs de 's-Gravelandseweg en Vaartweg (tot 1883 Moleneind of Molendrift geheten) aangelegd, als voorbode van de villa-ontwikkeling in dit gebied.

3. Locale ruimtelijk-historische ontwikkelingen 1850-1940

3.1 Planmatige ontwikkelingen na 1850 en veranderingen in de plaatselijke infrastructuur

Tussen de al bestaande (doorgaande) wegen als de 's-Gravelandseweg, Bussumergrintweg, Hoge en Lage Naarderweg en Vaartweg, werden vanaf circa 1875 de verschillende villaparken in dit stadsdeel op planmatige wijze uitgelegd.
De ontwikkeling van deze villaparken was in eerste instantie een puur particuliere initiatief. Bouwmaatschappijen kochten namelijk een stuk grond aan, waarop zij een wegenplan ontwierpen. De percelen grond binnen zo'n park werden dan veelal weer aan particulieren doorverkocht, waardoor er een individuele invulling van de parken plaatsvond.
De gemeente Hilversum zou zich pas vanaf circa 1909 gaan bezighouden met de ontwikkeling en het beheer van deze villaparken.

Het eerste villapark dat in dit stadsdeel werd aangelegd betrof het **villapark "De Trompenberg"**. Dit in het noorden van de gemeente gelegen villapark is niet als één geheel ontworpen en aangelegd.
Het park is in de periode 1875-1901 ontstaan op initiatief van de NV Herstellingsoord de Trompenberg. Deze in 1875 opgerichtte NV had zich tot doel gesteld op en rondom de beboste heuvel de Trompenberg een herstellingsoord te stichtten naar voorbeeld van de Duitse "Luftkurorten". Hierbij zouden de functies van permanent wonen en tijdelijk verblijf in verband met herstel worden gecombineerd.
Er werd een "Kurhaus" of pension op de top van de Trompenberg gebouwd, waar rondom villa's zouden worden gebouwd. Hiertoe legde de NV Herstellingsoord de Trompenberg een aantal ovaalvormige wegen aan op haar 38 ha grote terrein, die uitmondden op de aan de westzijde lopende Bussumergrintweg en de aan de zuidzijde lopende 's-Gravelandseweg. Over deze laatste weg liep vanaf 1887 de paardetram. Deze vormde voor de ontwikkeling van de Trompenberg en de terreinen langs de lijn een belangrijke stimulans, aangezien de paardetram een snelle en directe verbinding met het station Hilversum verzorgde.
De wegenaanleg van de Trompenberg was geïnspireerd op de Engelse landschapsstijl, waarbij een romantisch en afwisselend landschapsbeeld werd verkregen door de wegen in gebogen lijnen en met hoogteverschillen aan te leggen. In het zuidelijk deel van het park, tussen de Godelindeweg en de 's-Gravelandseweg, werd in 1901 een deel van de wegenaanleg tot stand gebracht door de Bouwterreinmaatschappij Kannesheuvel. Ook de gemeente heeft een deel van de aanleg van de wegen in dit park voor haar rekening genomen.
Het noordelijk deel van het villapark (ten noorden van de Godelindeweg) kende oorspronkelijk enkele grote villa's en particuliere pensions op ruime kavels. Enkele villa's waren hier zelf door de NV gebouwd op de door haar geëxploiteerde terreinen. Omstreeks 1900 en later werden de terreinen hier verder verkaveld en werden er ook kleinere buitenwoonhuizen op gebouwd. De wegen hebben hier een breed profiel en zijn voorzien van een dominerende boombeplanting.
In het zuidelijk deel van het villapark de Trompenberg vormen de villa's meer een éénheid. Ze zijn dichter bij elkaar gebouwd op kleinere terreinen en er is zelfs sprake van straatwanden. De wegen zijn smaller en bezitten geen dominerende beplanting.
In 1922 trad de NV Herstellingsoord de Trompenberg in liquidatie en zou de gemeente het beheer over dit park overnemen.

Het tweede villapark dat in dit noordwestelijk stadsdeel werd uitgelegd was **villapark de Boomberg**.
Dit villapark was in feite een aaneenschakeling van kleinere exploitaties. Toch oogde het park als een éénheid, doordat het wegenplan dat aan dit gebied ten grondslag lag een geraamte vormde voor de verschillende exploitaties en deze met elkaar verbond. Ook de aanwezigheid van veel groen bezorgde de buurt een visuele éénheid.
De gronden van de Boomberg, welke in de periode 1831-'41 op initiatief van de kunstschilder Jan van Ravenswaay waren beplant tot wandelpark, werden in 1848 aan de gemeente verkocht. Hierbij werd vastgelegd dat het wandelpark onder elke voorwaarde moest blijven bestaan. In de vorm van de met grote beuken beplantte Peerlkamplaan is dit wandelpark tot op de dag van vandaag bewaard gebleven.
De gronden van de Boomberg werden vanaf circa 1876 geëxploiteerd en bebouwd. De eerste bebouwing vond plaats langs de Torenlaan en een deel van de Peerlkamplaan en bestond uit dicht op elkaar gebouwde villa's. Daar de villa's veelal wit gepleisterd waren, kende de bebouwing een sterke éénheid. Het stratenpatroon bestond hier uit smalle wegen welke in hoofdzaak parallel aan elkaar lagen. In 1882 werd langs de Peerlkamplaan/ hoek Boomberglaan een grote villa herbouwd. De villa Lindenheuvel die oorspronkelijk langs de 's-Gravelandseweg had gestaan, werd door de nieuwe eigenaar afgebroken en hier herbouwd.
Op de westelijke helling van de Boomberg werd in 1879 een klein villapark aangelegd door de Park- en Bouwmaatschappij "Hilversum". Dit Suzannapark bestond uit een gevorkte weg die het terrein in drie stukken verdeelde. De ontwikkeling van dit villaparkje verliep echter niet zo gunstig als gedacht. In 1891 waren er nog slechts drie villa's op het terrein gebouwd. Waarschijnlijk was dit te wijten aan het feit dat het parkje verder van de kern van Hilversum vandaan lag dan bijvoorbeeld de Torenlaan en Boomberglaan. Pas op het moment dat de terreinen die dichter bij de dorpskern en het station lagen bebouwd waren, kwam ook dit park voor bewoning in trek. In de jaren 1893-'98 kende het park een directe verbinding met het station van Hilversum, door middel van een lokaal-spoorlijn. (zie 4. Infrastructuur). De naam Suzannapark is bij gemeentelijk raadsbesluit van 5 januari 1954 vervallen.

Langzaamaan werden nu ook de overige gronden in de omgeving van de Boomberg verkaveld en voor bebouwing gereed gemaakt. De bebouwing breidde zich hierbij uit vanaf de Boomberg richting 's-Gravelandseweg en Schuttersweg.
Zo werden in respectievelijk 1895 en 1896 de Oranjelaan en Sterrelaan aangelegd en onstond in 1897 de Jonkerweg. De Zonnelaan werd in 1898 aangelegd als een verbindingsweg naar een hier recent gebouwde openbare school.
De wegen in dit ten noorden van de Boomberg gelegen gebied waren meer radiaal van vorm. Ook was hier een enkel plantsoen in het stratenpatroon opgenomen. De bebouwing in dit noordelijk deel bestond overwegend uit kleinere villa's en stadswoonhuizen.
De Laan van Vogelenzang, grond van een voormalige buiten, werd in de jaren '30 van deze eeuw als laatste deel van dit gebied bebouwd.
Naast woonbebouwing werden er in dit gedeelte van het stadsdeel ook openbare gebouwen zoals scholen en kerken aangelegd. Opvallend hierbij is de bouw van een drietal scholen langs de Schuttersweg.
Het betreft het A. Roland Holstcollege van P. Andriessen uit 1903, het gymnasium uit 1913 en de Vondelschool naar ontwerp van W.M. Dudok uit 1927-'29.
In 1914 werd op de hoek van de Boomberglaan, Peerlkamplaan en Torenlaan in opdracht van de gemeente het rosarium Boomberg aangelegd door de tuinarchitect D.F. Tersteeg. Dit rosarium gaf de hier gelegen wit gepleisterde villa's een extra beeldbepalend accent en diende evenals de Peerlkamplaan als openbare groenvoorziening voor de buurt.

Het volgende villapark dat in dit stadsdeel werd aangelegd was **het Ministerpark** en zijn omgeving.
Het Ministerpark zelf begon zijn ontwikkeling in 1885 met de aanleg van een plantsoen tussen de huidige Burgemeester Lambooylaan en de Burgemeester van Hellenberg Hubarlaan. Dit park werd aangelegd door de bouwmaatschappij "Hilversum" en diende als verbinding tussen het Melkpad en de Koninginneweg. In 1897 waren er al villa's aan de rand van dit ovale park gebouwd. Alleen de bouw van vrijstaande villa's werd hier toegestaan. In 1904 werd de Minister Hartsenlaan aangelegd als kortere verbinding tussen het dorp en het park en in 1928 werd de Tesselschadelaan doorgetrokken tot aan het park.
In afwijking van de oorspronkelijke bedoelingen werd het als plantsoen bedoelde middendeel van het Ministerpark vanaf 1908 bebouwd met dubbele villa's. De naam Ministerpark is bij raadsbesluit van 5 januari 1954 vervallen, waarbij de wegen de namen Burgemeester Lambooylaan en Burgemeester van Hellenberg Hubarlaan kregen.

Naar het noorden toe werd nu ook de omgeving van het Ministerpark verder bebouwd.
De Graaf Florislaan (tot 1898 Veldweg geheten) vormt hierbij een scheiding. Deze vanaf 1898 met vrijstaande villa's bebouwde laan, is de scheidslijn tussen het hier ten noorden van gelegen jongere deel van de buurt en het oudere zuidelijke deel.
Dit zuidelijk deel kent een bochtig stratenpatroon met uit de periode 1895-1915 daterende enkele en dubbele villa's en stadswoonhuizen.
De villa's langs de Oude Enghweg, Burgemeester Lambooylaan, Burgemeester van Hellenberg Hubarlaan en Graaf Florislaan vormen tezamen met het kronkelige wegenpatroon een ruimtelijke éénheid. In de periode 1923-'31 verrees in dit deel van de buurt het raadhuis op de plek van de voormalige buitenplaats "De Witten Hull". De Gerardus Gullaan is in de jaren '30 als laatste straat in dit gebied aangelegd en bebouwd met middenstandswoningen.
Het ten noorden van de Graaf Florislaan gelegen deel van deze buurt onderscheidt zich door een meer lineair aangelegd wegenpatroon.
De bebouwing, die hier voornamelijk na de eeuwwisseling tot stand kwam, bestaat uit middenstandswoningen en enkele buitenwoonhuizen.
De hier gelegen "Indische Buurt" dateert in aanleg uit 1905.
Naast de overheersende woonfunctie in dit gebied, kent dit gedeelte van het stadsdeel ook openbare gebouwen als scholen en kerken.
(Bijvoorbeeld de Multatulischool van Dudok aan de Sumatralaan uit 1930 en de protestantse kerk in Amsterdamse School-stijl uit 1927 aan de Tesselschadelaan 17). Door de komst van het raadhuis zou ook de bestuurlijke en administratieve functie in dit gebied toenemen.

Het Nimrodpark (1899-1902), **Kannesheuvelpark** (1902-1903) en **Diergaardepark** (1904-1907) waren de laatste villaparken die in dit stadsdeel werden gesticht. Deze drie naast elkaar gelegen parken werden ten westen van het park Trompenberg aangelegd, in de noord-west hoek van de gemeente.
Het Nimrodpark en Kannesheuvelpark waren een initiatief van particuliere bouwmaatschappijen. Het Diergaardepark daarentegen werd door de eigenaar van de buitenplaats "Gooilust", F.E. Blaauw, aangelegd. Dit park heeft dan ook een enigzins ander karakter.

Het wegenpatroon van het **Nimrodpark**, dat een project was van de "Maatschappij tot exploitatie van het Nimrodpark", werd in 1899 ontworpen door de tuinarchitecten Smits en Schulz uit respectievelijk Naarden en Haarlem. De wegenaanleg is een voorbeeld van een op de Engelse landschapsstijl geïnspireerde combinatie van rechte en gebogen lijnen. Hiertussen werden met groen begroeide pleinen ontworpen.

De bedoeling was dat het park zowel een villapark als een wandelpark zou zijn.
In het 22,5 ha. grote Nimrodpark werd hoge prioriteit gegeven aan het vrije uitzicht over de plantsoenen en door de lanen. Het Nimrodpark heeft dan ook het grootste aantal zichtassen.
De noord- en zuidkant van het park, respectievelijk de Hertog Hendriklaan en de 's-Gravelandseweg, worden gekenmerkt door vrij grote villa's die merendeels van vóór 1910 dateren. Het tussenliggende gebied is later opgevuld, waardoor de villa's die er staan kleiner zijn.
Het Nimrodpark lag vrij geïsoleerd van de rest van Hilversum, maar door de aanwezigheid van de paardetram die vanaf 1887 over de 's-Gravelandseweg reed, heeft er een versnelde ontwikkeling van dit gebied plaatsgevonden.

Het Kannesheuvelpark werd, in aansluiting op het Nimrodpark, in 1902 door de Amsterdamse Bouwterreinmaatschappij "Kannesheuvel" in exploitatie gebracht.
Het 28 ha grote park dat werd uitgelegd op gronden behorende bij de landgoederen "Quatre Bras" en "Wisseloord" kent een kronkelend wegenpatroon. Van zichtassen is in dit park nauwelijks sprake.
Het park kent een aantal grote villa's met daartussen een aantal, voornamelijk na 1910 tot ontwikkeling gekomen, kleine buitenwoonhuizen. Dit kleine buitenwoonhuis werd het type woonhuis voor de nieuwe groep bewoners van de villaparken; de hogere middenstand die nu, na de zeer welgestelden, de villaparken kwamen bevolken. Het straatbeeld in dit park wordt dan ook merendeels bepaald door een reeks van kleine villa's en buitenwoonhuizen.
Het Kannesheuvelpark is in de loop der jaren met het naast gelegen villapark Trompenberg samengegroeid tot een uitgebreid complex van villa's.
In het Kannesheuvelpark bevinden zich enkele scholen uit de MIP-periode. (Met name langs de Mozartlaan, waar zich een tweetal lagere scholen bevindt).

Het Diergaardepark werd zoals eerder vermeld, in opdracht van F.E. Blaauw aangelegd.
Dit ten zuiden van de 's-Gravelandseweg gelegen park kreeg een geheel andere opzet dan de overige parken omdat de indeling en de inrichting volgens de ideeën van Blaauw en de tuinarchitect H. Copijn werden uitgevoerd, en niet volgens de regels van de gemeente.
Blaauw gaf in 1904 aan Copijn de opdracht om een ontwerp voor het Diergaardepark te maken. Copijn ging hierbij uit van de in het Gooi in de 18de eeuw veel voorkomende "sterrebossen". In een dergelijk sterrebos lopen met bomen beplantte rechte lanen straalsgewijs uit vanuit een rondpoint. Dit geometrische wegenpatroon werd over de bestaande structuur uitgelegd, zonder hiermee rekening te houden.
Het park werd in eerste instantie voor slechts zestien villa's ontworpen. Hiertoe werden de gronden in zo groot mogelijke percelen verkocht. Het Kraanvogelplein, het rondpoint, dat slechts summier beplant zou mogen worden, zou voor een ruim en open karakter binnen het park zorgen.
In 1909 nam de gemeente het besluit tot overname van dit park.
Het merendeel van de bebouwing dateert dan ook van na die datum.
In totaal zijn er tot 1940 negentien kleine villa's en buitenwoonhuizen in het park gebouwd. Het ronde plein werd in 1912 door de gemeente beplant, waardoor het open karakter van dit plein verloren ging.

3.2 Bijzonderheden in plaatselijke bebouwing
In deze Noordwestelijke villawijk zijn met name in het Nimrodpark en het noordelijk deel van het park Trompenberg, grote villa's en landhuizen op ruim uitgelegde kavels te vinden. Bij deze villa's zijn oorspronkelijk ook nog vaak apart gelegen dienstwoningen gebouwd.

In het Kannesheuvelpark en Diergaardepark is de villabebouwing van wat kleinere schaal. Dit hangt samen met de nieuwe groep bewoners die hier na circa 1910 kwam wonen: de gegoede middenstand. Deze groep bezat naast minder geld meestal ook geen personeel en koos derhalve voor een kleiner buitenwoonhuis.
Rondom de Boomberg, het Ministerpark en in het zuidelijk deel van villapark de Trompenberg, werden veelal vrijstaande kleinere villa's gebouwd op kleine kavels grond dicht bij elkaar. Hierbij dateren de veelal wit gepleisterde villa's rond de Boomberg uit circa 1880 en die in het Ministerpark en park Trompenberg uit circa 1900.
Ten noorden van de Boomberg en het Ministerpark werd in de periode 1895-1915 kleinschaliger bebouwing gerealiseerd, merendeels in de vorm van dubbele villa's en stadswoonhuizen van twee of meer onder één kap. Deze huizen stonden meestal op een kleine kavel grond. Ten noorden van de Graaf Florislaan werden na 1905 middenstandswoningen gerealiseerd.
De typerende middenstandsbebouwing uit de jaren '30 van deze eeuw is in dit stadsdeel ook gebouwd en wel ten noorden van de Boomberg bij de Laan van Vogelenzang en ten oosten van het Ministerpark, langs de Gerardus Gullaan.

Door de karakteristiek van de bebouwing en het verschil in begroeiing in de verschillende villaparken van deze villawijk, is er een duidelijke scheiding op te merken tussen het park Trompenberg, Nimrodpark, Kannesheuvelpark en Diergaardepark enerzijds en de omgeving van de Boomberg en het Ministerpark anderzijds. Met name de eerste groep villaparken kent overwegend grootschalige villabebouwing in een rijk van groen voorziene omgeving, terwijl de tweede groep villaparken zich kenmerkt door kleinere villa's en stadswoonhuizen met een beperkte groenaankleding van de straten.

Openbare gebouwen in de vorm van scholen, kerken en in een later stadium het raadhuis en de studio's bevinden zich vooral in de omgeving van de Boomberg en het Ministerpark en in het Kannesheuvelpark.

Karakteristieke en beeldbepalende gebouwen in dit stadsdeel zijn naast vele niet nader te benoemen villa's, onder meer de in 1893 gebouwde watertoren op de Trompenberg en het in de periode 1923-'31 door Dudok gebouwde Raadhuis. Ook de vele omroepstudio's die hier in de periode na 1930 werden gebouwd (onder meer de VARA-studio, AVRO-studio en NCRV-studio) zijn karakteristiek in dit stadsdeel.
De Oude Sint Vitus uit 1887-'89 aan het Melkpad is eveneens beeldbepalend, evenals de rij scholen daterend uit de periode 1900-1930 langs de Schuttersweg.

4. Na-oorlogse ontwikkelingen

Het stadsdeel Noordwestelijke villawijk heeft in de jaren na de Tweede Wereldoorlog qua bebouwingsbeeld grote veranderingen ondergaan. Alleen in de infrastructuur hebben zich weinig veranderingen voorgedaan, zij het dat met name de Insulindelaan, Godelindeweg,
Geert van Mesdagweg, 's-Gravelandseweg, Vaartweg en een deel van de Bussumergrintweg door de toegenomen verkeersdrukte na de Tweede Wereldoorlog drukke verkeerswegen zijn geworden.
In de jaren '50-'60 ontwikkelde zich een tendens tot verdichting van met name de noordelijke villaparken (Trompenberg, Kannesheuvelpark en in mindere mate Nimrodpark). De ruim uitgelegde kavels rondom de grotere villa's werden veelal gesplitst zodat er nog een villa of bungalow op de terreinen tussen de bestaande villa's gebouwd kon worden. Ook vond er op kleine schaal vervanging van bebouwing plaats in alle villaparken.
De functie van veel panden veranderde vanaf deze periode ook. In plaats

van een woonfunctie kregen veel van de met name wat ruimere villa's een kantoorfunctie of een gecombineerde woon/kantoorfunctie. Door de grootte van de panden en een veelal andere levensstijl dan voor de Tweede Wereldoorlog waren de panden niet meer rendabel voor alleen bewoning. Ook werden er wel villa's afgebroken om de grond te gebruiken voor de bouw van kleinere woningen of nieuwe kantoren.
De villa op het landgoed "Quatre Bras" werd bijvoorbeeld in 1953 afgebroken en vervangen door parkflats.
Met name de laatste tien jaar (vanaf circa 1980) is er een sterke groei te bespeuren in de afbraak van merendeels grotere villa's. Dit gebeurt in alle villaparken, zowel in het park Trompenberg als in de buurt van de Boomberg. Op de hierdoor vrijgekomen grond worden veelal appartementen-complexen of kantoorgebouwen gebouwd.
Door deze ontwikkeling wordt de intimiteit en het karakter van de villaparken geschaadt.
Ten noorden van de Insulindelaan is in de jaren '80 een groot omroep-kwartier van de NOS ontstaan. Dit terrein was voorheen onbebouwd.

5. Specifieke literatuur

Monumenten in Hilversum, deelgebied 12, omgeving "Trompenberg", voorstel Monumentencommissie gemeente Hilversum, mei 1989.

Monumenten in Hilversum, deelgebied 13, Nimrodpark (1899-1902), Kannesheuvelpark (1902-1903), Diergaardepark (1904-1907), voorstel Monumentencommissie gemeente Hilversum, januari 1989.

Concept-teksten ontwikkelingsgeschiedenis deelgebied 10 (omgeving Boomberg) en deelgebied 11 (omgeving Raadhuis), samengesteld door mw. drs. A.M. Koenders, gemeente Hilversum.

Haan, Jannes de, *Gooische villaparken, ontwikkeling van het buitenwonen in het Gooi tussen 1874 en 1940*, Haarlem 1990.

Stadsdeelbeschrijving 2: Zuidelijke stadswijk

1. Inleiding

Het stadsdeel Zuidelijke stadswijk bestaat uit de deelgebieden 20 t/m 25, welke geen nadere naamsspecificatie kennen.
Het stadsdeel ligt ten zuiden van de kern van Hilversum en wordt begrensd door de Koningsstraat en Taludweg in het noorden, de Eikbosserweg in het oosten, de Kolhornseweg in het zuiden en de grens met Loosdrecht in het westen.

Het stadsdeel Zuidelijke stadswijk is vanaf circa 1900 vanaf het Centrum in zuidelijke richting uitgelegd. De ontwikkeling van deze stadswijk is in eerste instantie te wijten aan de opkomst van de industrie rond 1900 en de daarmee gepaard gaande noodzaak tot huisvesting van arbeiders.
In een later stadium werden er ook middenstandswoningen in deze wijk gebouwd.
De oudste bebouwing van deze wijk ligt tegen het Centrum aan terwijl de jongste bebouwing, waarvan een deel pas na de Tweede Wereldoorlog is gerealiseerd, zich aan de zuidwest-zijde van dit stadsdeel bevindt.
Het gedeelte van deze wijk gelegen tussen grofweg de Eikbosserweg,Diependaalselaan en Bosdrift is aangelegd naar een in 1915 door Dudok gemaakte ontwerp-wijziging op het uitbreidingsplan van 1905. Het gebied ten zuiden van de Diependaalselaan is volgens de uit circa 1927 daterende partiële wijziging op het uitbreidingsplan van 1905 uitgelegd.

Het stadsdeel Zuidelijke stadswijk loopt aan de noordzijde over in het stadsdeel Centrum. Aan de oostzijde grenst de wijk aan de Zuidoostelijke villawijk van Hilversum. De zuidzijde van de stadswijk grenst aan de bossen en heide van het Gooisch Natuurreservaat, terwijl de westzijde van deze wijk grenst aan de gemeenten Loosdrecht en 's-Graveland.
Het stadsdeel kent qua structuur en bebouwing enige overeenkomsten met de stadsdelen "Oude wijk over 't spoor", "Nieuwe wijk over 't spoor" en de "Zuidoostelijke villawijk".
(Zie afb. 31.)

2. Pré-stedelijke situatie

Het zandige grondgebied van dit stadsdeel bestond alvorens het bebouwd werd uit bouwland (de engen) en heide. De veelal langgerekte en smalle engen, die geen duidelijke kavelscheiding bezaten, lagen rondom de kern van Hilversum. De heide lag verder van de kern af.
De pré-stedelijke infrastructuur bestond uit niet meer dan enkele heidewegen en enkele wegen vanuit de kom naar de engen toe. Één hiervan was de huidige Bosdrift. Aan de westzijde van het stadsdeel lagen de Loosdrechtseweg en Vreelandseweg.
Bebouwing kende dit stadsdeel, met uitzondering van een enkele boswachterswoning of een agrarisch bedrijf, in deze periode niet.

3. Locale ruimtelijk-historische ontwikkelingen 1850-1940

3.1 Planmatige ontwikkelingen na 1850 en veranderingen in de plaatselijke infrastructuur
In 1890 werd in dit stadsdeel de Nieuwe Algemene Begraafplaats aangelegd naar een ontwerp van J. Springer.
Ten oosten van deze begraafplaats werd rond 1900, bij de Oude Haven aan het einde van de Gooische Vaart, de eerste bebouwing van deze wijk gerealiseerd (Rozenstraat e.o.).
Deze eerste bebouwing betrof goedkope arbeiderswoningbouw welke werd gebouwd ten behoeve van de vele arbeiders die vanaf circa 1900 naar Hilversum kwamen om te werken in de bouw of de nieuw gevestigde fabrieken. De lange blokken van arbeiderswoningen liggen langs rechte op regelmatige afstand van elkaar gelegen straten.
Deze uitbreiding betrof waarschijnlijk een particulier initiatief.
Rondom deze arbeiderswoningen en de begraafplaats werd nu in de periode 1900-'30 middenstandsbebouwing aangelegd.
Deze middenstandswoningen kwamen voornamelijk ten noorden van de Gijsbrecht van Amstelstraat te liggen. De Gijsbrecht van Amstelstraat was evenals de later aangelegde Diependaalselaan een belangrijke scheidingsweg in dit stadsdeel.
De middenstandswoningen werden ook langs een regelmatig stratenpatroon uitgelegd, waarbij de woningen in het noord-westelijk deel van de wijk (tussen de Loosdrechtseweg, Taludweg en
Van Oldenbarneveltlaan) een lagere bebouwingsdichtheid kenden.
Er is geen stedebouwkundig plan van deze uitbreiding met middenstandsbebouwing bekend.

Door het van kracht worden van de Woningwet in 1901 en door de snelle bevolkingsgroei, werden er vanaf 1911 volkswoningbouwcomplexen in dit stadsdeel aangelegd. De meeste volkswoningbouwcomplexen werden gebouwd in het gebied tussen de Gijsbrecht van Amstelstraat, Eikbosserweg, Diependaalselaan en de Bosdrift.
Het eerste volkswoningbouwcomplex dat hier werd aangelegd betrof het rondom de Egelantierstraat gelegen complex van de architect
E. Verschuijl, gebouwd in opdracht van de "Arbeiders Bouwvereniging Hilversum". Hierna volgden al snel meer door woningbouwverenigingen gebouwde complexen.

De complexen kenmerken zich door de invloed van de tuinstad-gedachte, doordat er veel groen tussen de bebouwing werd ontworpen.
Vanaf 1916 kwamen hier de gemeentelijke volkswoningbouwcomplexen bij, daar de gemeente door de stagnatie van de bouw als gevolg van de Eerste Wereldoorlog het bouwen van dergelijke complexen zelf "tijdelijk" ter hand had genomen. Dudok had voor de aanleg van de gemeentelijke complexen in dit gebied, eind 1915 al een ontwerp-wijziging op het uitbreidingsplan van 1905 gemaakt. In deze ontwerp-wijziging had hij onder meer een stratenplan voor dit gedeelte van de Zuidelijke stadswijk ontworpen, waardoor er toch een grote samenhang tussen de afzonderlijk aan te leggen complexen in dit gebied (zowel de gemeentelijke complexen als van woningbouwverenigingen) werd gewaarborgd.
Het wijzigingsvoorstel is echter slechts gedeeltelijk overeenkomstig het ontwerp uitgevoerd.
Het eerste van de door Dudok ontworpen gemeentelijke complexen kwam op het stuk grond tussen de Leliestraat, Papaverstraat, Neuweg en Bosdrift te liggen. In dit complex was ook een bibliotheek voorzien. Er volgden in deze wijk nog vijf gemeentelijke complexen, waarbij er één ten noorden van de Gijsbrecht van Amstelstraat,tussen Bosdrift en Hilvertsweg, kwam te liggen. Bij dit vierde gemeentelijke complex werden een school en badhuis ontworpen.
Dudok liet zich in de opzet van de volkswoningbouwcomplexen leiden door de tuinstadgedachte, zoals die door Ebenezer Howard in zijn boek "Garden Cities of Tomorrow" werd geformuleerd. Wat vormgeving betreft zijn deze volkswoningbouwcomplexen echter gebaseerd op de vooral esthetische visie van de Oostenrijkse architect Camillo Sitte en in het bijzonder op de opvattingen van de Engelse architect Raymon Unwin, die de opvattingen van Howard en Sitte in zijn boek "Townplanning in Practice" uit 1909, tot één geheel samenvoegde. Deze invloed uitte zich vooral in het wegenpatroon met straten, pleinen en gazons, waarop de bebouwing, door middel van verspringende rooilijnen en hoek-oplossingen, direct werd afgestemd en waardoor de stedebouwkundige aanleg en de architectuur samen één geheel vormden. Hierdoor ontstond een duidelijke wisselwerking tussen open- en gesloten ruimtes, waarbij de openbare gebouwen als centraal oriëntatiepunt in de wijk werden opgenomen.
Nadat de crisis in de bouw ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog was geweken, namen ook de particuliere woningbouwverenigingen weer het initiatief tot volkswoningbouw. Zo zouden de woningbouwverenigingen "Patrimonium" en "Goed Wonen", met als architecten P. Vorkink en W. Wormser, nog enkele volkswoningbouwcomplexen bouwen op de strook grond tussen de Gijsbrecht van Amstelstraat en de Diependaalselaan.

Het gedeelte ten zuiden van de Diependaalselaan, tussen de Bosdrift en de Eikbosserweg, is aangelegd volgens een door Dudok opgestelde partiële wijziging van het uitbreidingsplan van 1905. Deze in de periode 1927-'31 ontworpen partiële wijziging, Plan Zuid genaamd, kenmerkde zich door een rechtlijnig wegenpatroon. Hierbij werd een langwerpig gevormd plantsoen met vijver aangelegd, dat via de Lijsterbeslaan en Kastanjelaan, vanaf het buitengebied de bebouwde kom van Hilversum binnendrong. Dit stedebouwkundig ontwerp is kenmerkend voor de opvattingen van Dudok om aan de randen van Hilversum de natuur de woonwijk te laten binnendringen en zodoende een harmonische overgang te verkrijgen van bebouwing naar natuur.
Deze opvattingen zou Dudok ook in het uitbreidingsplan van 1933 (het "beëindigingsplan") vast leggen.
Vanaf 1930 werden er in dit gebied in hoofdzaak middenstandswoningen gebouwd. Alleen ten westen van de Hilvertsweg werd ook volkswoning-bouw gerealiseerd. Door tussenkomst van de Tweede Wereldoorlog bleven er enkele kavels in deze uitbreiding onbebouwd.

Deze voornamelijk aan de zuidzijde van de buurt gelegen kavels, werden spoedig na beëindiging van de oorlog bebouwd.

In 1936 was aan de westzijde van het stadsdeel de Nieuwe Haven gereed gekomen. Deze uit drie havenarmen en een watersportgedeelte bestaande haven was de beëindiging van het gelijktijdig aangelegde Hilversumse Kanaal. (zie voorts 4. Infrastructuur). Rondom de haven verrees industrie.

De bebouwing in dit stadsdeel had zich rond 1940 ruwweg uitgestrekt tot aan de Nieuwe Havenweg, de Gijsbrecht van Amstelstraat, Wezellaan, Loosdrechtseweg, Johan de Wittstraat, Diependaalselaan, Bosdrift, - Kolhornseweg en Eikbosserweg. De meer zuidwestelijk gelegen gronden van dit stadsdeel zouden pas na de Tweede Wereldoorlog worden bebouwd.

3.2 Bijzonderheden in de plaatselijke bebouwing
De in het noorden van deze wijk gelegen arbeidersbuurt van rond 1900 bestaat uit lange blokken van aan elkaar gebouwde arbeiderswoningen van één of twee bouwlagen hoog met de noklijn parallel aan de straat. Het stratenpatroon is regelmatig.
De volkswoningbouw in dit stadsdeel bestaat uit complexen van veelal één bouwlaag hoge arbeiderswoningen. Centraal bij deze volkswoningbouwcomplexen staat de tuinstadgedachte, met name zoals die is geformuleerd door R. Unwin.
In de door Dudok ontworpen gemeentelijke woningbouwcomplexen in dit zuidelijke stadsdeel komt dit tot uiting door het veelvuldig gebruik van een openbaar gebouw (een school of badhuis) als centraal element binnen het als éénheid vormgegeven woningcomplex. Bij deze gemeentelijke complexen is er eveneens een sterke relatie tussen het stratenpatroon en de architectuur, waardoor er een afwisseling is ontstaan in open- en beslotenheid, en in- en uitspringende gevelwanden. De vormentaal van deze woningen sluit merendeels aan bij de kenmerken van de Amsterdamse School. De na 1918 door Vorkink en Wormser ontworpen en door particuliere corporaties gebouwde woningbouwcomplexen, kennen meer vlakke, lange gevels waarbij de hoeken de meeste nadruk krijgen. Typerend bij deze complexen zijn de vlak onder de kap gelegen ramenreeksen.

De middenstandsbebouwing in dit stadsdeel bestaat veelal uit twee bouwlagen hoge woonhuizen van twee of meer onder één kap. In het noord-westen (rondom het Busken Huetplein) en zuid-oosten (rondom de Kastanjevijver) van het stadsdeel zijn ruimere middenstandswoningen uitgelegd van merendeels twee onder één kap.
De Gijsbrecht van Amstelstraat bezit een belangrijke winkelfunctie binnen dit stadsdeel.

Karakteristieke gebouwen binnen dit stadsdeel zijn de vele gemeentelijke en door particuliere woningbouwverenigingen gebouwde volkswoningbouwcomplexen, waarbij veelal de bijbehorende openbare gebouwen als scholen of een badhuis het complex een meerwaarde verschaffen. Daarnaast is de in 1890 door Springer aangelegde Nieuwe Algemene Begraafplaats een belangrijke structuur binnen het stadsdeel. Ook de door Dudok ontworpen groenstrook Lijsterbeslaan en Kastanjelaan, welke vanaf het buitengebied de woonwijk binnendringt, is een karakteristieke structuur binnen deze wijk.

4. Na-oorlogse ontwikkelingen

In de al bestaande bebouwing binnen deze zuidelijke stadswijk hebben zich na de Tweede Wereldoorlog, met uitzondering van individuele verbouwingen, nauwelijks veranderingen voorgedaan.

Alleen bij de renovatie van de verschillende volkswoningbouwcomplexen is door vervanging van karakteristieke elementen als deuren en en ramen, de oorspronkelijke identiteit van veel van deze complexen verloren gegaan. Ook de aanleg van woonerven heeft hiertoe bijgedragen.
Het merendeel van de industrie rondom de Nieuwe Haven is in de periode na 1940 vervangen. Ook werd in deze na-oorlogse periode (na 1983) de tweede havenarm gedempt.

De stadswijk heeft zich na de oorlog uitgebreid naar het zuid-westen toe, in grote lijnen volgens het uitbreidingsplan van 1933. Hierbij zijn flats en woonhuizen gebouwd in de jaren '50, '60 en '70. Begin vijftiger jaren werd ten westen van de Bosdrift de Rooms-Katholieke Begraafplaats St. Barbara aangelegd.
Vanaf de jaren '60 werd in het uiterste westen van dit stadsdeel de nieuwbouwwijk Kerkelanden aangelegd. Het karakter van deze nieuwbouwwijk is geheel anders geworden dan in het beëindigingsplan uit 1933 werd voorzien. In plaats van lage bouwblokken verrezen hier hoge flats aan de rand van de stad. Ook werd in deze nieuwbouwwijk een industrieterrein en zuiveringsinstallatie ontworpen.

Stadsdeelbeschrijving 3: Zuidoostelijke villawijk

1. Inleiding

Het stadsdeel Zuidoostelijke villawijk bestaat uit de deelgebieden 30 t/m 32, waarbij deelgebied 30 onder meer het Alexanderpark en Heideveldpark omvat en deelgebied 32 villapark 't Hoogt van 't Kruis. Het stadsdeel ligt ten zuid-oosten van de kern van Hilversum en wordt begrensd door ruwweg de Koningsstraat en Oude Amersfoortseweg in het noorden, de Waldecklaan, Soestdijkerstraatweg en de A27 in het oosten, de Diependaalselaan in het zuiden en de Eikbosserweg en Nassaulaan in het westen.

Het stadsdeel Zuidoostelijke villawijk is vanaf circa 1895 ontstaan door de aanleg van enkele villa's langs de Emmastraat, Nassaulaan, Utrechtseweg en Soestdijkerstraatweg. Na 1900 werden ook het Alexanderpark en Heideveldpark - en in een later stadium villapark 't Hoogt van 't Kruis - aangelegd. Aan de noordwestzijde van het stadsdeel verrees in de periode 1920-'30 een middenstandswijk.
Het gemeentelijke sportpark, dat een groot deel uitmaakt van dit stadsdeel, werd in de periode 1919-'20 aangelegd.
De ontwikkeling en groei van dit stadsdeel is voor een groot deel te danken aan de komst van bemiddelde forensen naar Hilversum.
De villaparken aan de noordwestzijde van Hilversum raakte langzaamaan vol, dus ging men zich vestigen aan de zuidoostkant van Hilversum.
In een later stadium kwam hier ook de meer bemiddelde middenstand wonen.

Het stadsdeel Zuidoostelijke villawijk grenst aan de noordzijde aan de stadsdelen Centrum en Nieuwe wijk over 't spoor. Aan de westzijde gaat de wijk geleidelijk over in het stadsdeel Zuidelijke stadswijk. Aan de zuid- en oostkant wordt de villawijk omgeven door bos en heide.
Het stadsdeel kent qua aanleg en bebouwing overeenkomsten met de stadsdelen "Noordwestelijke villawijk" en "Zuidelijke stadswijk".
(Zie afb. 32 t/m 34.)

2. Pré-stedelijke situatie

Het zandige grondgebied van het stadsdeel Zuidoostelijke villawijk bestond alvorens het bebouwd werd overwegend uit heide en bos.

Vlak bij de kern van Hilversum, tussen Soestdijkerstraatweg en Utrechtseweg, lag bouwland in de vorm van engen.
De pré-stedelijke infrastructuur in dit stadsdeel bestond uit niet meer dan enkele heidepaadjes en de doorgaande wegen richting Soestdijk en Utrecht (Soestdijkerstraatweg en Utrechtseweg). De Soestdijkerstraatweg werd in 1826 tezamen met de Emmastraat (toen nog Veeneind of Zuidereind geheten) bestraat en in 1834 volgde de Utrechtseweg. Aangezien deze bestratingen particuliere initiatieven waren, werden langs deze wegen tolhuizen geplaatst. Met uitzondering van deze tolhuizen was er in de pré-stedelijke situatie in dit stadsdeel nauwelijks bebouwing.

3. Locale ruimtelijk-historische ontwikkelingen 1850-1940

3.1 Planmatige ontwikkelingen na 1850 en veranderingen in de plaatselijke infrastructuur

Aan het einde van de 19de eeuw (circa 1895-1900) begon de uitleg van dit stadsdeel met de bouw van enkele villa's langs de Emmastraat, Nassaulaan, Soestdijkerstraatweg en Utrechtseweg. Deze lintbebouwing was grotendeels het gevolg van de komst van bemiddelde forensen naar Hilversum na de opening van de spoorlijn in 1874.
Van de bouwterreinen langs de Utrechtseweg is bekend dat de aan de oostzijde van de weg gelegen percelen werden geëxploiteerd door Bouwterreinmaatschappij "Trio" en de aan de westzijde gelegen percelen door NV. Bouwterreinmaatschappij "Alpha".
Snel na de bouw van deze eerste villa's, volgde de aanleg van het Alexanderpark. Het in 1900 aangelegde Alexanderpark was een initiatief van de eigenaar van deze gronden, de Utrechtenaar G. Heinsius.
Het ontwerp voor dit 5 ha grote park bestond uit een tweetal wegen met daarlangs 42 percelen voor villa-bebouwing. Deze zeer intensieve verkaveling van het park vertoonde alle aspecten voor speculatie en grondexploitatie.
Toch liep het niet zo goed met de verkoop van deze percelen als gedacht. De eerste percelen die verkocht werden keken vrij uit op de heide en lagen langs de Waldecklaan of grensde aan de Soestdijkerstraatweg en Oude Amersfoortseweg. Op deze percelen bouwde de Maatschappij Alexanderpark in eigen beheer de eerste enkele en dubbele villa's.
De overige percelen, grenzend aan de spoorlijn, raakte men echter niet kwijt. Pas na de Eerste Wereldoorlog werden deze terreinen verkocht en bebouwd met eenvoudige 3, 4 of 5 onder-één-kap woningen. Door deze ontwikkeling werd het villakarakter van dit kleine park voor een groot deel teniet gedaan.
Dat de verkoop van de percelen niet liep was onder meer te wijten aan het feit dat het parkje naast de spoorlijn en tussen twee straatwegen in lag. Hierdoor lagen de terreinen weliswaar gunstig wat verbinding betreft, maar werd aan het landelijk karakter van het park afbreuk gedaan.

Ten westen van het Alexanderpark, aan de westzijde van het spoor tussen de Soestdijkerstraatweg en Oude Amersfoortseweg, werden na 1900 middenstandswoningen gebouwd. Over het plan van aanleg van deze langs de Sophialaan en Stadhouderslaan gelegen middenstandswoningen is vooralsnog niets bekend.
Langs het oostelijk deel van de Oude Amersfoortseweg en Emmastraat verrezen in deze periode ook enkele stadswoonhuizen, als overgang naar het stadsdeel Centrum.

Behalve dat in de villabebouwing langs de Soestdijkerstraatweg en Utrechtseweg en rondom de Nassaulaan na 1900 verdichting optrad, werd in 1903 ook het **Heideveldpark** aangelegd in dit stadsdeel.
Het door de NV Hilversumsche Exploitatie Maatschappij van onroerende Goederen geëxploiteerde Heideveldpark werd tussen de Soestdijkerstraatweg en Lage Vuurseweg uitgelegd.

Het park bestond uit een tweetal wegen, de Surinamelaan en Curaçaolaan, met een dwarsverbinding Arubalaan genaamd. Daar het park op een grote afstand van de kern van Hilversum lag en er nog geen vlotte verbinding met het station bestond, duurde het zeer lang alvorens de eerste bebouwing plaats zou vinden. In 1925 was zelfs nog alleen de oostzijde van de Curaçaolaan bebouwd.

In 1914 werd in het zuiden van dit stadsdeel, ten westen van de Utrechtseweg, **villapark 't Hoogt van 't Kruis** aangelegd. Dit villapark kwam te liggen op een heuvelachtig terrein, 't Hoogt van 't Kruis genaamd, dat vanaf circa 1850 was bebost door de eigenaar C.J. Temminck. Deze verkocht het terrein in 1913 aan de Centrale Exploitatie Maatschappij, welke hier het villapark zou stichten. Het villapark moest, ondanks zijn nogal geïsoleerde ligging, attractief zijn vanwege het aanwezige natuurschoon.
Het ontwerp voor het villapark werd gemaakt door de tuinarchitect D.F. Tersteeg uit Naarden. Hij ontwierp voor het gebied, grofweg gelegen tussen de Utrechtseweg, Zuiderheideweg, Hoornboegsweg en Gijsbrecht van Amstelstraat, een wegenplan bestaande uit gebogen wegen, zichtassen en geometrisch aangelegde plantsoenen. Er werd echter al snel besloten om niet dit gehele gebied te exploiteren zoals oorspronkelijk in de bedoeling lag, maar alleen het zuidelijk deel tussen de Diependaalselaan, Utrechtseweg, Zuiderheideweg en Eikbosserweg. Tersteeg maakte hiervoor een tweede ontwerp op basis van het oude plan. In 1914 werd met de aanleg van de wegen begonnen. Er werden in eerste instantie grote percelen uitgelegd. Maar door tussenkomst van de Eerste-Wereldoorlog werd de bouw van grote villa's op deze grote percelen veelal belemmerd. Er werd daarom na 1918 besloten de percelen te splitsen en kleinere villa's op kleinere percelen te laten bouwen.
Het Bosplein vervult binnen dit park een centrale functie. Op dit plein komen volgens een enigzins radiaal patroon vijf wegen te zamen.

In de periode 1919-'20 werden in dit stadsdeel tussen de Utrechtseweg en de Soestdijkerstraatweg het gemeentelijk sportpark en Het Laapersveld aangelegd. Het gemeentelijk sportpark, naar een ontwerp van Dudok, werd ten oosten van de spoorlijn geprojecteerd en liep door tot aan de Soestdijkerstraatweg. Het Laapersveld, gelegen tussen de Utrechtseweg en de spoorlijn, was een openbaar park naar ontwerp van Dudok en J.H. Meijer te zamen. Het park kent een symmetrische aanleg met vijverpartijen en een as in de vorm van een oplopende trap.

Ten westen van dit Laapersveld werd in de periode 1920-'30 een middenstandswijk aangelegd tussen de Rembrandtlaan, Utrechtseweg, Diependaalselaan en Eikbosserweg. Deze middenstandswijk werd aan de zuidzijde aangelegd rondom de als centrale as fungerende Pieter de Hooghlaan. Deze Pieter de Hooghlaan kent een middenplantsoen dat vanaf het buitengebied de wijk indringt. Dit middenplantsoen is als zodanig karakteristiek voor de visie van Dudok omtrent de beeïndiging van de stad.

3.2 Bijzonderheden in de plaatselijke bebouwing
De vroegste villabebouwing langs de Emmastraat, Nassaulaan, Soestdijkerstraatweg en Utrechtseweg bestaat overwegend uit grote vrijstaande villa's van twee bouwlagen in veelal classicistische stijl.
De bebouwing in het Alexanderpark bestaat aan de oostzijde langs de Waldecklaan uit middelgrote, twee bouwlagen hoge, enkele of dubbele villa's. De percelen waarop deze villa's liggen zijn klein, waardoor de villa's dicht op elkaar staan. Aan de westzijde van het park (Alexanderlaan) bevinden zich meer eenvoudige, twee bouwlagen hoge, 3, 4 of zelfs 5 onder-één-kap woningen.

Het Heideveldpark kent een bebouwing met kleine eenvoudige buitenwoonhuizen op kleine percelen grond dicht bij elkaar. Veel van deze vrijstaande panden zijn slechts één of twee bouwlagen hoog en hebben soms een rieten kap. Het merendeel van deze bebouwing is pas na 1925 gerealiseerd. Het park maakt hierdoor een "jonge" indruk, terwijl het ontwerp toch al uit 1903 dateert.
Ook villapark 't Hoogt van 't Kruis kent voornamelijk bebouwing met eenvoudige vrijstaande buitenwoonhuizen. Hieronder bevinden zich zowel kleine buitenwoonhuizen als iets grotere (veelal oudere) buitenwoonhuizen. Het merendeel van de bebouwing is hier rond 1920-'25 tot stand gekomen en bestaat uit kleine één bouwlaag hoge huizen met veelal rieten kap. De panden staan redelijk dicht op elkaar, dit is door de dichte begroeiing echter niet altijd zo zichtbaar.
De middenstandsbebouwing rondom de Pieter de Hooghlaan en ten noorden van de Soestdijkerstraatweg (Sophialaan, Stadhouderslaan) bestaat uit ruime middenstandswoningen van twee of meer onder één kap. De middenstandswoningen gelegen tussen de Gijsbrecht-van Amstelstraat en Rembrandtlaan zijn iets kleiner van karakter en zijn meestal met meerdere onder één kap gelegen.

Karakteristiek in de bebouwing in dit stadsdeel zijn onder meer enkele villa's en buitenwoonhuizen (in jaartal variërend van 1898 tot circa 1930) langs de uitvalswegen als Emmastraat en Utrechtseweg. In villapark 't Hoogt van 't Kruis zijn met name enkele in Amsterdamse School-stijl gebouwde kleine buitenwoonhuizen met rieten kap karakteristiek.
De villa's en buitenwoonhuizen in dit stadsdeel hebben over het algemeen minder architectonische waarde dan de *oorspronkelijke* villabebouwing in de noord-westelijke villawijk van Hilversum.
De door Dudok ontworpen tribune in het sportpark is evenals het van zijn hand zijnde pompgemaal in Het Laapersveld karakteristiek voor de wijk.

Karakteristieke structuren binnen dit stadsdeel zijn onder meer de centrale as van de Pieter de Hooghlaan in de westelijke middenstandsbuurt.
Deze Pieter de Hooghlaan vormt een zichtas op de aan de Emmastraat gelegen Rooms-Katholieke Sint Vitus. Daarnaast is het plantsoen in deze laan weer een voorbeeld van het beeïndigen van de stad door middel van het ingrijpen van de natuur in de woonwijken.
In het zuid-westelijk deel van deze middenstandswijk is een vrij groot natuurlijk hoogteverschil. Hierdoor heeft de Diependaalselaan een sterk aflopend talud.
Ook de splitsing Soestdijkerstraatweg/Utrechtseweg is vanuit historisch oogpunt een karakteristieke structuur binnen dit stadsdeel.

4. Na-oorlogse ontwikkelingen

De villaparken 't Hoogt van 't Kruis en Heideveld hebben na de Tweede Wereldoorlog op kleine schaal verdichting en vervanging van de bebouwing gekend. Ook de villabebouwing langs de uitvalswegen als Emmastraat, Soestdijkerstraatweg en Utrechtseweg heeft na de Tweede Wereldoorlog vervanging en/of verdichting ondergaan. De grote, meestal oudere, villa's hebben na de oorlog veelal een kantoorfunctie gekregen of zijn afgebroken ten behoeve van nieuwbouw. Toch heeft in dit stadsdeel de komst van kantoren (hetzij in bestaande villa's of als nieuwbouw op de plek van voormalige villa's) niet op zo'n grote schaal plaatsgevonden als in de Noord-westelijke villawijk.
De "villaparken" in dit stadsdeel zijn veelal "woonparken" gebleven met een overwegende woonfunctie of gecombineerde praktijk/woonfunctie.
De middenstandsbebouwing in dit stadsdeel heeft na de oorlog, met uitzondering van een enkele particuliere verbouwing, nauwelijks wijzigingen ondergaan.

In de periode 1957-'64 werd in het zuid-westelijk deel van dit stadsdeel (ten westen van de Hoornboegsweg) de door Dudok ontworpen Algemene Begraafplaats Zuiderhof aangelegd.
Ten zuiden van Het Laapersveld, tussen de Utrechtseweg en de spoorlijn, heeft in de jaren '70 en '80 bebouwing plaatsgevonden met een school en enkele omroepgebouwen.
Qua infrastructuur werd in de periode na de Tweede Wereldoorlog de snelweg A27 aan de oostgrens van dit stadsdeel aangelegd. Hierop werd vanuit de stad een aansluiting gemaakt door middel van verlenging van de Diependaalselaan en de aanleg van het Oostereind. Door de aanleg van de drukke en brede verkeersweg Oostereind haaks op de Soestdijkerstraatweg, net ten westen van het Heideveldpark, verminderde het beeldbepalende karakter van de villabebouwing rondom dit kruispunt.

5. Specifieke literatuur

Concept-teksten ontwikkelingsgeschiedenis deelgebied 30 (omgeving Sportpark) en deelgebied 32 (omgeving Bosplein), samengesteld door mw. drs. A.M. Koenders, gemeente Hilversum.

Haan, Jannes de, *Gooische villaparken, ontwikkeling van het buitenwonen in het Gooi tussen 1874 en 1940,* Haarlem 1990.

Stadsdeelbeschrijving 4: Oude wijk over 't spoor

1. Inleiding

Het stadsdeel "Oude wijk over 't spoor" bestaat uit de deelgebieden 40 t/m 42, welke geen nadere naamsspecificatie kennen.
Het stadsdeel ligt ten oosten van de kern van Hilversum, direct over het spoor. Het gebied wordt begrensd door de Huygensstraat en Hoge-Larenseweg in het noorden, de Jan van der Heydenstraat en Oosterengweg in het oosten en de spoorlijn in zowel het zuiden als het westen.

Het stadsdeel "Oude wijk over 't spoor" is vanaf het einde van de 19de eeuw ontstaan door de aanleg van de eerste industrie en arbeiderswijken hier over het spoor. Vanaf de jaren '20 van deze eeuw kwamen daar enkele volkswoningbouwcomplexen bij.

Het stadsdeel "Oude wijk over 't spoor" wordt aan de westzijde door de spoorlijn gescheiden van het stadsdeel Centrum. Aan de noord-, oost- en zuidzijde grenst het stadsdeel aan de "Nieuwe wijk over 't spoor".
Dit stadsdeel kent qua structuur en bebouwing overeenkomsten met de stadsdelen "Centrum", "Zuidelijke stadswijk" en "Nieuwe wijk over 't spoor".
(Zie afb. 35.)

2. Pré-stedelijke situatie

Het zandige grondgebied van het stadsdeel "Oude wijk over 't spoor" bestond alvorens het bebouwd werd uit bouwland (de engen) en heide. De engen lagen vlak tegen de kern van Hilversum aan, de heide er verder van af.
De pré-stedelijke infrastructuur in dit gebied bestond uit enkele wegen die vanuit de kern van Hilversum naar de engen toe liepen en enkele heidepaadjes. Daarnaast bevonden zich in dit toekomstige stadsdeel de doorgaande wegen naar Laren en Eemnes, respectievelijk de Larenseweg en Eemnesserweg.
Pré-stedelijke bebouwing was er, met uitzondering van een enkel agrarisch bedrijf, niet in dit stadsdeel.

3. Locale ruimtelijk-historische ontwikkelingen 1850-1940

3.1 Planmatige ontwikkelingen na 1850 en veranderingen in de plaatselijke infrastructuur

De ontwikkeling van dit stadsdeel begon met de aanleg van enkele fabrieken aan het einde van de 19de eeuw. De opkomst van de industrie alhier was het gevolg van de aanwezigheid van de spoorlijn aan de westzijde van deze wijk. De spoorlijn diende als transportmiddel voor de industrie.
Vóór het einde van de 19de eeuw bevond zich in dit stadsdeel geen bebouwing met uitzondering van een enkele villa langs de Noorderweg of Larenseweg, welke hier in de periode 1880 tot 1900 was aangelegd.
De komst van industrie, onder meer een ijzergieterij, tapijtfabriek en drukkerij, bracht de noodzaak tot bouw van woningen voor de arbeiders met zich mee. Deze aan het einde van de 19de eeuw en begin 20ste eeuw ontwikkelde arbeiderswoningen kwamen tamelijk willekeurig tussen de industrie in te liggen. Hierbij werd als stratenpatroon een overwegend noordoost-zuidwest richting aangehouden, met daartussen in meerdere dwarsstraten. Dit straalsgewijze, vanaf de kern van Hilversum uitlopende stratenpatroon, zou bij de gehele uitleg van dit stadsdeel aangehouden worden.

Vanaf 1920 werden als gevolg van de groei van de Hilversumse bevolking, door zowel particuliere woningbouwverenigingen als door de gemeente volkswoningbouwcomplexen in het zuidelijk deel van deze wijk gebouwd.
Deze volkswoningbouwcomplexen waren evenals de complexen in het zuiden van Hilversum geïnspireerd op de tuinstadgedachte van R. Unwin. (zie stadsdeelbeschrijving 2: Zuidelijke stadswijk).
De vier gemeentelijke woningbouwcomplexen die in dit stadsdeel gebouwd werden waren alle van de hand van Dudok.
De particuliere en gemeentelijke volkswoningbouwcomplexen sloten qua architectuur en stedebouw veelal op elkaar aan en vormden zodoende een hechte éénheid.
Tussen de Minckelersstraat en de Lorentzweg kwam een dienstencentrum te liggen met bedrijven als het GEB en de PTT.
Aan de zuidzijde van deze wijk ontwikkelde zich in de periode tot 1940 eveneens industrie langs het spoor.

3.2 Bijzonderheden in de plaatselijke bebouwing

De tussen de industrieën in aangelegde arbeiderswoningen van rond 1900 werden veelal in blokken van zes of acht woningen onder één kap aangelegd. De bouwhoogte was hierbij één bouwlaag met de noklijn parallel aan de straat.
De volkswoningbouw in dit stadsdeel bestaat uit complexen van merendeels één bouwlaag hoge woningen. De woningen werden merendeels in ten opzichte van elkaar verspringende blokken van meerdere woningen onder één kap ontworpen. Bij het volkswoningbouwcomplex van architect J.C. Brand jr. rondom de Prof. Poelstraat, zijn gehele straatwanden bestaande uit twee bouwlagen onder één kap gebracht.
De door Dudok ontworpen gemeentelijke woningbouwcomplexen kenmerken zich door het gebruik van een openbaar gebouw als centraal element binnen deze complexen. Bij het 8ste gemeentelijke woningbouwcomplex (Slachthuisbuurt en omgeving) betreft dit een slachthuis, bij het 9de complex (Zwaluwplein en omgeving) drie scholen.
Het 6de gemeentelijke woningbouwcomplex (Edisonplein en omgeving) is ontworpen in de vorm van een hof met een vierkant middenplein. Hieromheen bevinden zich lage woningen. De woningen kenden veelal eenvoudige hoekafwerkingen.
Zowel de gemeentelijke als door particuliere woningbouwcorporaties aangelegde woningbouwcomplexen, sluiten qua architectuur overwegend

aan bij de Amsterdamse School. Alleen het in 1936 door N. Andriessen rondom de Pelikaanstraat aangelegde woningbouwcomplex is gebouwd in de stijl van de Delftse School. Bij dit complex bevindt zich een kerk. De Kleine Drift kent een beperkte functie als winkelstraat binnen dit gebied.

Karakteristieke en beeldbepalende gebouwen binnen dit stadsdeel zijn de volkswoningbouwcomplexen en de daarbij behorende openbare gebouwen. Daarnaast is de Jan van der Heydenstraat in ruimtelijk opzicht een belangrijke structuur. Deze vrij brede weg, bestaande uit een rijweg en een ventweg gescheiden door een grasveld, vormt de grens tussen de Nieuwe en Oude wijk over 't spoor.

4. Na-oorlogse ontwikkelingen

Na de Tweede Wereldoorlog vond er in dit stadsdeel op kleine schaal vervanging van de bebouwing plaats.
De arbeiderswoningen raakten door individuele verbouwingen (optrekken voorgevels, aanbrengen van dakkapellen etc.) veelal hun éénheid in bebouwing kwijt. De volkswoningbouwcomplexen zijn door vervanging van karakteristieke elementen als deuren en ramen tijdens de renovaties, hun oorspronkelijke identiteit voor een groot deel kwijtgeraakt.
Veel van de oorspronkelijke industrie is na de oorlog vervangen door nieuw gebouwde industrie-complexen. Met name de industrie aan de zuidzijde van deze wijk, rondom de spoorlijn, is geheel vervangen door nieuwbouw. Op sommige plekken werd de vóór-oorlogse industrie vervangen door woningbouw, zoals begin jaren '80 bij de Veneta Tapijtfabrieken aan de Oosterengweg gebeurd is.
In de jaren '70 werd op een stuk grond langs de Larenseweg waar zich voorheen industrie en arbeidersbouw had bevonden, een groot kantorencomplex aangelegd voor het internationale bedrijf APT.

Stadsdeelbeschrijving 5: Nieuwe wijk over 't spoor

1. Inleiding

Het stadsdeel "Nieuwe wijk over 't spoor" bestaat uit de deelgebieden 50 t/m 55, welke geen nadere naamsspecificatie kennen.
Het stadsdeel ligt aan de oostzijde van Hilversum en wordt door het stadsdeel Oude wijk over 't spoor gescheiden van de kern van Hilversum. De wijk wordt begrensd door de Erfgooiersstraat in het noorden, de Kamerlingh Onnesweg en Anthony Fokkerweg in het oosten, de Soestdijkerstraatweg in het zuiden en de Jan van der Heydenstraat in het westen. Het noordelijk deel van deze wijk loopt in westelijke richting door tot aan de spoorlijn.

Het stadsdeel "Nieuwe wijk over 't spoor" is vanaf de jaren '20 van deze eeuw ontstaan in aansluiting op de Oude wijk over 't spoor. Het stadsdeel werd in grote lijnen aangelegd volgens de door Dudok ontworpen partiële wijzigingen op het uitbreidingsplan van 1905 en volgens het beëindigingsplan van 1933.
De ontwikkeling van dit stadsdeel is het gevolg van de bevolkingsgroei van Hilversum in de eerste helft van de 20ste eeuw. De uitbreidingen van dit stadsdeel welke het meest aan de rand van de stad zijn gelegen, zijn pas na de Tweede Wereldoorlog gerealiseerd.
Het stadsdeel "Nieuwe wijk over 't spoor" grenst aan de noord- en oostzijde aan de heide van het Gooisch Natuurreservaat. Aan de zuidzijde grenst de wijk aan het stadsdeel Zuidoostelijke villawijk. Aan de westzijde bevinden zich de spoorlijn en de Oude wijk over 't spoor.
Het stadsdeel kent qua structuur en bebouwing overeenkomsten met de stadsdelen "Oude wijk over 't spoor" en "Zuidelijke stadswijk".
(Zie afb. 36.)

2. Pré-stedelijke situatie

Het zandige grondgebied van het stadsdeel Nieuwe wijk over 't spoor bestond in de pré-stedelijke situatie, door zijn relatief afgelegen ligging van de kern van Hilversum, uit heide.
De pré-stedelijke infrastructuur bestond dientengevolge dan ook uit niet meer dan enkele heidepaadjes en de doorgaande wegen naar Laren, Eemnes en Amersfoort, respectievelijk de Larenseweg, Eemnesserweg en Oude Amersfoortseweg.
Pré-stedelijke bebouwing was er, met uitzondering van een enkel agrarisch bedrijf, niet in dit stadsdeel.

3. Locale ruimtelijk-historische ontwikkelingen 1850-1940

3.1 Planmatige ontwikkelingen na 1850 en veranderingen in de plaatselijke infrastructuur

De aanleg van dit oostelijke stadsdeel begon rond 1927 in aansluiting op de Oude wijk over 't spoor.
De aanleg vond voor het grootste deel volgens de uit 1927-'31 daterende partiële wijzigingen op het uitbreidingsplan van 1905 plaats en in een later stadium volgens het uitbreidings- c.q. beëindigingsplan uit 1933.
De eerste bebouwing in dit nieuwe stadsdeel betrof volkswoningbouw-complexen aan de oostzijde van de Jan van der Heydenstraat.
Deze zowel door de gemeente als particuliere woningbouwverenigingen aangelegde complexen werden in de periode 1927-'37 gebouwd volgens "Plan Oost", de door Dudok ontworpen partiële wijziging op het uitbreidingsplan van 1905.
Vrijwel gelijktijdig werd in het gebied tussen de Hoge Larenseweg en de Johan Gerardtsweg een middenstandswijk aangelegd. De aanleg van deze wijk vond plaats volgens "Plan Simon Stevin", eveneens een door Dudok ontworpen partiële wijziging op het uitbreidingsplan van 1905.
Ook ten noorden van de Johan Gerardtsweg, rondom de Floris Vosstraat en Erfgooiersstraat, vond eind jaren '20 - begin jaren '30 bebouwing met volkswoningbouw en middenstandswoningen plaats. De aanleg van deze bebouwing werd gerealiseerd door een particuliere woningbouw-vereniging en vond wederom plaats volgens een door Dudok opgestelde partiële wijziging, te weten "Plan Noord". In dit "Plan Noord" werd ook een begraafplaats ten noorden van de Johan Gerardtsweg voorzien.
Deze Noorderbegraafplaats is in de periode 1927-'30 aangelegd temidden van de heide. De overige bebouwing die in "Plan Noord" was aan-gegeven, werd pas na de Tweede Wereldoorlog gerealiseerd.
De bebouwing in dit stadsdeel zou zich in de periode tot 1940 naar het oosten toe uitbreidden volgens het in 1933 opgestelde beëindigingsplan voor Hilversum. Dit beëindigingsplan voorzag in een regelmatig radiaal stratenpatroon met twee "ceintuurwegen" waarlangs door de gemeente en particuliere woningbouwverenigingen volkswoningbouw werd gerealiseerd. Naar dit beëindigingsplan werden ook bedrijfsterreinen aangelegd tussen de Radiostraat en Kometenstraat en bij de Mussenstraat.
De ontwikkeling van industrie was een uitgangspunt dat Dudok al eerder in zijn ontwerp-uitbreidingsplan van 1918 had gepropageerd.

Bij het begin van de Tweede Wereldoorlog was de bebouwing in dit stadsdeel gevorderd tot grofweg de lijn Mussenstraat, Reigerstraat, Kamerlingh Onnesweg, Orionlaan, Larenseweg en Johan Gerardtsweg.
Ten noorden van de Johan Gerardtsweg, rondom de Floris Vosstraat, bevond zich ook al bebouwing.
Er bevonden zich veel langgerekte groenplantsoenen en een enkele vijver in dit nieuwe stadsdeel. Deze door Dudok in zijn uitbreidingsplannen vastgelegde groenvoorzieningen, waren karakteristiek voor zijn visie op het beëindigen van de stad. De natuur moest de wijk inkomen, waardoor er een harmonieuze overgang werd gecreëerd van woonwijk naar natuur.

De Johan Gerardtsweg en Kamerlingh Onnesweg, welke ieder aansloten op een ander stadsdeel, kregen in het uitbreidingsplan van Dudok de functie van rondweg.
Door tussenkomst van de Tweede Wereldoorlog zou de geplande uitbreiding van dit stadsdeel tijdelijk stil komen te liggen.

3.2 Bijzonderheden in plaatselijke bebouwing
In de in dit stadsdeel gebouwde volkswoningbouwcomplexen is een duidelijke scheiding te bemerken.
De oudere volkswoningbouwcomplexen welke werden gebouwd tot circa 1930 zijn nog geheel op de tuinstadgedachte van onder meer Unwin en Sitte gebaseerd (zie stadsdeelbeschrijving 2: Zuidelijke stadswijk).
Dit betreft zowel de gemeentelijke als door particuliere woningbouwverenigingen gebouwde volkswoningbouwcomplexen in dit stadsdeel.
Deze complexen bestaan meestal uit korte blokken van arbeiderswoningen van één bouwlaag hoog, welke ten aanzien van elkaar verspringen. Hierdoor ontstaat er een karakteristieke relatie tussen het stratenpatroon en de architectuur. Veelal kennen deze vroegere complexen ook een centraal gelegen openbaar gebouw in de vorm van bijvoorbeeld een school. (vergelijk met de complexen in de Zuidelijke stadswijk en Oude wijk over 't spoor).
In de later gebouwde volkswoningbouwcomplexen wordt de tendens merkbaar dat de bouwblokken langer worden gemaakt zonder dat de rooilijn verspringt. Hierdoor ontstaan lange, ééntonige straten, waarbij de dakpartij het aanzien van de één bouwlaag hoge woningen gaat bepalen.
In dit stadsdeel zijn in de periode tot 1940 acht gemeentelijke woningbouwcomplexen gerealiseerd, alle naar ontwerp van Dudok.
Daarnaast zijn er nog vele woningbouwcomplexen door particuliere woningbouwverenigingen gebouwd. Architecten zijn hierbij vooralsnog niet bekend.
De in de periode tot 1940 aangelegde middenstandsbebouwing in dit gebied bestaat merendeels uit woningen van twee of drie onder één kap.
De middenstandsbebouwing in het gebied tussen de Hoge Larenseweg en Johan Gerardtsweg wordt veelvuldig afgewisseld met plantsoenen. In deze buurt bevinden zich ook relatief veel openbare gebouwen als scholen en kerken. (Bijvoorbeeld de Nienke van Hichtumschool aan de 's-Gravesandelaan en de voormalige Snelliusschool (het huidige conservatorium) aan de Snelliuslaan, beide door Dudok ontworpen in de periode 1931-'32 en de Nieuw Apostolische Kerk uit 1937 aan de Johan Gerardtsweg).

Karakteristieke bebouwing binnen dit stadsdeel zijn met name de oudere volkswoningbouwcomplexen, al dan niet ontworpen rondom een centraal gelegen openbaar gebouw.
De uit 1928 daterende Heilig Hartkerk aan het P.J.H. Cuypersplein en de in 1939 in Delftse School-stijl gebouwde Noorderkerk ten noorden van de Johan Gerardtsweg, zijn eveneens karakteristieke en beeldbepalende gebouwen binnen deze wijk. Daarnaast zijn de twee door Dudok ontworpen scholen in het "Plan Simon Stevin" eveneens beeldbepalend.
De radiale wegenstructuur en de daarvan afgeleide verkaveling is, evenals de natuur welke door middel van plantsoenen de wijk binnenkomt, ook karakteristiek voor dit naar Dudok's visie uitgelegde stadsdeel.

4. Na-oorlogse ontwikkelingen

Na de beëindiging van de Tweede Wereldoorlog werd voortgegaan met de aanleg van dit stadsdeel volgens het uitbreidingsplan van 1933. Hierbij werd het gedeelte ten noorden van de Johan Gerardtsweg, rondom de Noorderbegraafplaats, in de jaren '50 bebouwd met voornamelijk lage flatwoningen. Ook het gedeelte van de wijk ten oosten van de

Kamerlingh Onnesweg, tussen Meerweg en Minckelersstraat, werd in de jaren '50 aangelegd.
De oostelijke beëindiging van dit stadsdeel (en van Hilversum) vond plaats in de jaren '60 met de aanleg van de wijk "Het Kamrad". In deze ten oosten van de Kamerlingh Onnesweg aangelegde wijk is de overgang van bebouwing naar natuur heel goed merkbaar. De volgens het beëindigingsplan van 1933 haaks op de Kamerlingh Onnesweg aangelegde woonblokken, worden namelijk van elkaar gescheiden door stroken groen. In dit ontwerp is wederom de visie van Dudok herkenbaar, die het ingrijpen van de natuur in de bebouwing als de ideale beëindiging van de stad zag.
Ten zuiden van de spoorlijn, tussen de Oude Amersfoortseweg en Soestdijkerstraatweg, ontstond in de jaren '60 eveneens een woonwijk.

In de vóór-oorlogse bebouwing hebben zich na de Tweede Wereldoorlog nauwelijks veranderingen voorgedaan. Wel verloren wederom enkele volkswoningbouwcomplexen hun oorspronkelijke karakter door ingrijpende renovaties. De bebouwing op het bedrijfsterrein bij de Radiostraat werd na 1945 merendeels vernieuwd.

Stedebouwkundige typologie

De stedebouwkundige typologie wil in kaart het karakter van de uitbreidingen en ontwikkelingen in Hilversum tussen 1850 en 1940 aangeven. Het hiervoor gebruikte kaartbeeld, inclusief de terminologie en arcering, is overgenomen uit de publicatie: *Stedebouwkundige ontwikkelingen (1850-1940)*, Zeist 1987.
In de afbeelding zijn ten opzichte van het orginele kaartbeeld enige veranderingen door de auteur aangebracht. Zo zijn de op de oude typologiekaart ontbrekende onderdelen aangevuld (de industriecomplexen rondom de Nieuwe Haven en aan de oostzijde van de stad (gemeentereiniging) en de groengebieden van de Noorderbegraafplaats en de Joodse begraafplaats bij de Vreelandseweg) en zijn sommige gebieden in een andere categorie ingedeeld. Zo is de lineaire villa-ontwikkeling langs de Soestdijkerstraatweg te zamen met het Heideveldpark en een gedeelte van de Eikenlaan gewijzigd van "niet-stedelijk algemeen" in "villagebied", en is een gedeelte van de zuidelijke stadswijk gewijzigd van "tuinwijkachtige ontwikkelingen" in "niet-stedelijk algemeen".
De stedebouwkundige typologie-kaart dient tevens als achtergrond voor de aanduiding van gebieden met bijzondere waarden.
(Zie afb. 37, 37a.)

Het stedelijk ingericht gebied Algemeen bestaat uit de merendeels eind 19de eeuw, begin 20ste eeuw ontwikkelde arbeiderswijken gelegen aan de zuidzijde van Hilversum en over het spoor.
Deze veelal niet-planmatig ontwikkelde wijken van vóór de Woningwet bestaan voor het grootste deel uit aaneengesloten bebouwing geënt op een eenvoudig stratenpatroon.

Het niet-stedelijk ingericht gebied Algemeen bestaat uit de middenstandswijken in het noorden, zuiden, zuidwesten en zuidoosten van Hilversum. Deze veelal planmatig ontwikkelde wijken kennen een niet-complexmatige bebouwing bestaande uit merendeels twee of drie woningen onder één kap langs een eenvoudig stratenpatroon. De middenstandswoningen worden veelal aan twee of drie zijden omgeven door tuinen.

Het niet-stedelijk ingericht gebied met tuinwijkachtige ontwikkelingen ligt aan de zuid, zuidwest en oostzijde van Hilversum. Deze gebieden bestaan uit een voornamelijk complexmatige bebouwing volgens een bepaald stedebouwkundig plan. Hiertoe behoren de volgens de tuinstad-gedachte ontworpen en door de gemeente en particuliere woningbouwverenigingen gebouwde volkswoningbouwcomplexen, maar ook de naar de partiële uitbreidingsplannen van Dudok aangelegde middenstandsbebouwing in het zuiden en oosten van Hilversum. (de volgens Plan Zuid aangelegde bebouwing rondom de Kastanjevijver en de middenstandsbebouwing in Plan Simon Stevin).
Dat deze middenstandsbebouwing tot de tuinwijkachtige ontwikkelingen wordt gerekend hangt samen met de bijzondere patroon- en vormkenmerken van het wegenpatroon alhier en met de planmatig ontwikkelde groenvoorzieningen binnen deze wijken (de natuur welke door middel van plantsoenen de wijken binnendringt en de met tuinen rondom aangelegde bebouwing).
Ook de volkswoningbouwcomplexen kennen in hun ontwerp groen aangelegde straten met veelal voortuinen en bezitten een stratennet met bijzondere vormen en patroonkenmerken.

Het villagebied bestaat uit de villaparken aan de noordwest- en zuidoostzijde van Hilversum en de bebouwing daar direct omheen.
Het villagebied kent zowel planmatige als niet-planmatige ontwikkelingen waarbij de *oorspronkelijke* functie van het gebied uitsluitend wonen was.

Het stratennet van de planmatig ontwikkelde delen kent veelal bijzondere patroon- of vormkenmerken.
De bebouwing in het villagebied onderscheidt zich met name van de bebouwing in andere gebieden door de merendeels losse, niet-complexmatige bebouwing welke ruim in het groen is gesitueerd.

Het industriegebied onderscheidt zich van de andere gebieden door zijn in hoofdzaak op industrie, handel, verkeer en diensten gerichte functie.
De woonfunctie komt in dit gebied nauwelijks voor.
De industriegebieden in Hilversum bevinden zich ten oosten van de spoorlijn, rondom de Korte Noorderweg en tussen de Larenseweg en Eemnesserweg, Radiostraat en Kometenstraat en Lorentzweg en Minckelersstraat. Ook bevindt zich industrie langs de spoorlijn naar Amersfoort. Aan de westzijde van Hilversum bevindt zich industrie rondom de "Nieuwe" Haven.

De groene gebieden binnen Hilversum bestaan uit de Nieuwe Algemene Begraafplaats langs de Bosdrift, de Israëlische begraafplaats aan de westzijde van de Gijsbrecht van Amstelstraat, de groenstrook langs de Oude Haven, de Noorderbegraafplaats in het noorden van Hilversum en Het Laapersveld en Gemeentelijk Sportpark aan de zuidoostzijde van Hilversum.
Deze voornamelijk onbebouwde terreinen worden gekenmerkt door hun "groene" en natuurlijke karakter en zijn veelal openbaar toegankelijk. (De groenstrook bij de Oude Haven is slechts voor een zeer klein deel toegankelijk).

Onder de noemer, **andere gebieden**, bevindt zich in Hilversum een gebied met een sociaal-medische functie. Dit betreft het in oorsprong als sanatorium gebouwde Zonnestraal-complex, dat thans een ziekenhuis-functie bezit.
Het sanatorium-complex werd vanaf 1926 aangelegd op het terrein van het voormalige landgoed "De Pampahoeve", in het zuidwesten van de gemeente. Omdat Zonnestraal voor een groot deel een nazorg-functie had (patiënten moesten in natuur weer op krachten komen), werden er op de hier oorspronkelijk gelegen heide ook bossen en wandelpaden aangelegd. Het bebossen van het Zonnestraal-terrein vond plaats als werk-verschaffingsproject voor werklozen.

Gebieden met bijzondere waarden

Binnen de stad Hilversum zijn vijf gebieden met bijzondere waarden aangeduid. Dit zijn gebieden waarvan de stedebouwkundige, sociaal-historische en/of architectonische waarde op lokaal of bovenlokaal niveau opmerkelijk is.
Voor de aanwijzing van gebieden met bijzondere waarden is gebruik gemaakt van de publicatie: *Stedebouwkundige ontwikkelingen (1850-1940)*, Zeist 1987. De vier in deze publicatie onderscheiden gebieden met bijzondere waarden zijn na het huidige veldonderzoek enigszins gewijzigd (zie beschrijvingen per gebied) en er is een vijfde gebied (het Zonnestraal-complex) aan toegevoegd.
(Zie afb. 37, 37a.)

Gebied 1, **het villagebied tussen Hilversum en 's-Graveland**, kent ondanks zijn gedifferentiëerde karakter, het omvat zowel geleidelijk ontwikkelde gebieden als als éénheid ontworpen villaparken, toch een duidelijke samenhang door de ruime opzet en het groene karakter van het gebied en de harmonische aansluiting van de villaparken onderling.
Het gebied is vooral van waarde door deze stedebouwkundige kwaliteiten en zijn ruimtelijke relaties met de omgeving. Daarnaast heeft het gebied door zijn villapark-karakter een sociaal-historische betekenis als onderdeel van de Gooische villapark-ontwikkeling.
Ondanks dat de bebouwing in het gebied na de Tweede Wereldoorlog zijn architectonische waarde voor een deel heeft verloren (wijzigingen in de bestaande bebouwing en veel nieuwbouw), zijn de hierboven genoemde kwaliteiten toch van voldoende belang om het gebied als gebied met bijzondere waarden aan te duiden.
Ten opzichte van het gebied met bijzondere waarden zoals dat in de publicatie *Stedebouwkundige ontwikkelingen (1850-1940)* is aangewezen, is dit gebied in het zuidoosten iets gewijzigd. De Floralaan, 1e en 2e Nieuwstraat en omgeving zijn er niet meer in opgenomen.

Gebied 2, **de villa-ontwikkeling langs de Utrechtseweg en Soestdijkerstraatweg**, bestaat uit lineair ontwikkelde villa-bebouwing en twee planmatig ontworpen villaparken.
Ondanks dat de architectonische waarde van de bebouwing in dit gebied nooit op zo'n hoog peil heeft gestaan als in gebied 1, bezit het gebied intrinsieke stedebouwkundige kwaliteiten vanwege zijn (planmatige) aanleg en inrichting. Daarnaast heeft het gebied door zijn villa-karakter een sociaal-historische betekenis als onderdeel van de Gooische villapark-ontwikkeling. Het door W.M. Dudok en J.H. Meyer ontworpen park Het Laapersveld is in de hoedanigheid van groengebied tussen de villa-ontwikkelingen langs de Utrechtseweg en Soestdijkerstraatweg ook in dit gebied met bijzondere waarden opgenomen.
Het Alexanderpark is niet in dit gebied met bijzondere waarden opgenomen daar de infrastructuur in dit park nauwelijks enige stedebouwkundige waarde kent en de woningen het in oorsprong geplande niveau van villa-bebouwing, met uitzondering van een enkel pand, niet hebben gehaald.
Ten opzichte van het oorspronkelijke gebied met bijzondere waarden zoals dat in de publicatie *Stedebouwkundige ontwikkelingen (1850-1940)* is gepubliceerd, is het gebied uitgebreid met de bebouwing langs de Soestdijkerstraatweg, het Heideveldpark en de Eikenlaan.

Gebied 3, **het gebied uit het eerste wijzigingsvoorstel van Dudok (1915)**, bestaat voornamelijk uit volkswoningbouwcomplexen en op kleine schaal middenstandsbebouwing.
Het gebied is als gebied met bijzondere waarden aangeduid door zijn stedebouwkundige kwaliteiten, het is in 1915 door Dudok ontworpen als

wijzigingsvoorstel op het uitbreidingsplan van 1905, en zijn sociaal-historische betekenis als gebied waarbinnen de eerste volkswoningbouw van Hilversum is gerealiseerd.
Ook behoort tot dit gebied de door Dudok in 1927-'31 ontworpen partiële uitbreiding Zuid. Deze met volkswoningbouw en middenstandswoningen bebouwde uitbreiding is van betekenis door zijn stedebouwkundige kwaliteit en door de in dit gebied toegepaste visie van Dudok om de natuur de wijk in te brengen als beëindiging van de stad.
De bebouwing in dit zuidelijk deel is nog zeer gaaf terwijl de bebouwing behorende tot het gebied van het wijzigingsvoorstel aan kwaliteit heeft ingeleverd (door verbouwingen e.d.).
Dit gebied is ten opzichte van het gebied met bijzondere waarden in de publicatie *Stedebouwkundige ontwikkelingen (1850-1940)*, iets gewijzigd in het noordoostelijk deel. Het gedeelte ten noorden van de Silenestraat valt nu niet meer binnen het huidige gebied met bijzondere waarden.

Gebied 4, **de woningbouwcomplexen over 't spoor en het partieel uitbreidingsplan Oost**, bestaat uit de volgens de tuinstad-gedachte aangelegde volkswoningbouwcomplexen over het spoor en de door Dudok ontworpen partiële uitbreiding Oost.
De veelal uit de periode 1920-'30 daterende volkswoningbouwcomplexen welke zijn geïnspireerd op het tuinstad-idee en welke niet tot de partiële uitbreiding behoren, bezitten stedebouwkundige en sociaal-historische waarden in respectievelijk hun vorm en tuinstadgedachte.
Het volgens de partiële uitbreiding Oost uitgelegde deel van dit gebied bezit stedebouwkundige kwaliteiten door zijn ruimtelijk concept (de radiaalvorm en "ceintuurwegen"). Deze partiële uitbreiding is echter vooral van betekenis vanwege zijn pioniersfunctie als zijnde het eerste gebied waar de ideeën van Dudok omtrent het uitbreiden en beëindigen van de stad volledig zijn uitgevoerd. Daarnaast kent het gebied sociaal-historische waarden door zijn bebouwing met volkswoningbouw.
De bebouwing in dit partiële uitbreidingsplan is nog voor een zeer groot deel intact. De bebouwing in de op de tuinstad-gedachte geïnspireerde volkswoningbouwcomplexen heeft echter veelal ingrijpende wijzigingen ondergaan.
Dit gebied is ten opzichte van de oorspronkelijke aanwijzing in de publicatie *Stedebouwkundige ontwikkelingen (1850-1940)*, iets uitgebreid in westelijke richting. De woningbouwcomplexen in de Vogelbuurt en rondom het Edisonplein zijn er nu bijgetrokken.

Gebied 5, **Zonnestraal**, omvat het gehele terrein van het voormalige sanatorium Zonnestraal met alle daarop staande bebouwing.
Het gebied, dat vanaf 1926 werd bebouwd ten behoeve van het sanatorium, bezit architectonische en sociaal-historische waarden.
Het in de periode 1926-'31 door J. Duiker en B. Bijvoet gebouwde hoofdgebouw met paviljoens, de werkplaatsen (1927), het zusterhuis "De Koepel" (1931) en enkele andere bijgebouwen op het terrein bezitten door hun opvallende Nieuw-Zakelijke architectuur (gebouwen zijn opgetrokken uit beton, staal en glas) een belangrijke architectonische waarde.
Het terrein zelf heeft door zijn ideologische achtergrond een sociaal-historische waarde. Het complex is namelijk ontwikkeld en aangelegd op initiatief van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond (ANDB). Deze eerste moderne vakorganisatie van Nederland maakte zich sterk om voor hun eigen mensen (de Amsterdamse diamantbewerkers) een sanatorium te openen. Dit sanatorium werd Zonnestraal. Zonnestraal heeft hierdoor nauwe banden met de vak- en arbeidersbeweging.
Ook heeft het terrein sociaal-historische waarden verkregen door het feit dat het een nazorgkolonie was, waarbij de patiënten als therapie zelf meehielpen aan de bouw van het complex en door het feit dat het terrein bebost werd in het kader van een werkverschaffingsproject.

In latere jaren is het terrein verder uitgebreid. Ook deze latere uitbreidingen op het terrein van Zonnestraal behoren binnen het gebied met bijzondere waarden.
Een aparte vermelding binnen het gebied met bijzondere waarden krijgt het door de Duitsers tijdens de Tweede Wereldoorlog aangelegde complex van elf bunkerwoningen. Deze op de zuidwestzijde van het terrein van Zonnestraal gebouwde bunkerwoningen dienden als onderkomen voor de manschappen welke op het nabij gelegen vliegveld Hilversum waren gelegerd. De bunkerwoningen zijn in een boerderij-stijl gebouwd, waardoor zij vanuit de lucht niet als militair object herkenbaar waren.
Na de oorlog zijn de bunkerwoningen als woonhuizen voor het personeel van Zonnestraal dienst gaan doen.

Verantwoording inventarisatie

In de gemeente Hilversum is de bebouwing binnen de gebieden met bijzondere waarden intensief geïnventariseerd. Hierbij is vooral gelet op de situering van de bebouwing, de onderlinge samenhang en de relatie van de bebouwing tot het ruimtelijk patroon. Architectonisch minder waardevolle objecten zijn in deze gebieden veelal opgenomen vanwege hun stedebouwkundige meerwaarde.
Bij de bebouwing buiten de gebieden met bijzondere waarden is meer geïnventariseerd op architectonische waarde, functie (zo zijn scholen, kerken e.d. bij redelijke gaafheid altijd geïnventariseerd), uniciteit, etc.
In sommige delen van de gemeente is de bebouwing in de vorm van straatwanden of gehele complexen (bijvoorbeeld bij de volkswoningbouw) als één object opgenomen.

In het buitengebied van Hilversum is, naast het Zonnestraal-complex, een enkele villa, agrarisch bedrijf of dienstwoning geïnventariseerd.

Geraadpleegde werken

Beschrijving van de provincie Noord-Holland, behorende bij de Waterstaatskaart, bewerkt door de directie Algemene Dienst van de Rijkswaterstaat, 's-Gravenhage 1951.

De bodem van Noord-Holland, uitgave van de Stichting voor Bodemkartering, Wageningen 1974.

Cramer, Max, Hans van Grieken en Heleen Pronk, *W.M. Dudok 1884-1974*, Amsterdam 1981.

Don, Peter, *Kunstreisboek Noord-Holland*, Zeist 1987.

Engel, W.I., *De Gooische moordenaar*, Schoorl 1981.

Engel, W.I., *De 's-Gravelandsche Paardetram*, Schoorl 1985.

Haan, Jannes de, *Gooische villaparken, ontwikkeling van het buitenwonen in het Gooi tussen 1874 en 1940*, Haarlem 1990.

Hilversum architectuuronderzoek, samengesteld door Bureau voor Stedebouw Ir. F.J. Zandvoort b.v., Amersfoort 1983.

Idsinga, Ton, *Zonnestraal, een nieuwe tijd lag in het verschiet*, Amsterdam 1986.

Kuyper, J., *Gemeenteatlas van de provincie Noord-Holland 1869*, Groningen 1984.

Lamme, J. en B. Laroo, *Hilversum rond de eeuwwisseling*, Hilversum 1979.

Leurs, Ad en Bert Stamkot, *Hilversum 1870-1940*, Hilversum 1987.

Monumenten in Hilversum, deelgebied 13, Nimrodpark (1899-1902), Kannesheuvelpark (1902-1903), Diergaardepark (1904-1907), uitgave gemeente Hilversum, januari 1989.

Monumenten in Hilversum, deelgebied 12, omgeving "Trompenberg", uitgave gemeente Hilversum, mei 1989.

Monumenten in Hilversum, deelgebieden 00 t/m 04 Centrum, uitgave gemeente Hilversum, maart 1990.

Concept-teksten ontwikkelingsgeschiedenis deelgebied 10 (omgeving Boomberg) en deelgebied 11 (omgeving Raadhuis), samengesteld door mw. drs. A.M. Koenders, gemeente Hilversum.

Stedebouwkundige ontwikkelingen (1850-1940), Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1987.

Het werk van W.M. Dudok in Hilversum, (+ bijlagen) samengesteld door Werkgroep Dudok, Hilversum/Zeist 1985.

Databank bevolkingsgegevens, Instituut voor Sociale Geografie van de Universiteit van Amsterdam.

Tabel I:

Bevolkingsgegevens gemeente Hilversum

Jaartal	totaal	mannen	vrouwen
1851	5541		
1860	6070		
1870	6636		
1875	7537		
1880	9688		
1890	12603	6046	6557
1900	20238	9514	10724
1910	31792	14695	17097
1920	38998	18473	20525
1925	45795	21668	24127
1930	57059	26995	30064
1940	76269		
1989	84983		

Bron: Databank voor bevolkingsgegevens, Instituut voor sociale geografie, Universiteit van Amsterdam.

Herkomst afbeeldingen

1. MIP-inventarisatiegebieden; door auteur ingetekend op kaart ETD Noord-Holland.
2. Militaire Topografische Kaart, verkend 1849-'50, gegraveerd 1854.
3. J. Kuyper, *Gemeente-atlas van de provincie Noord-Holland 1869*, Groningen 1984.
4. Hoogtekaart Hilversum; overgenomen uit *Monumenten in Hilversum, deelgebied 12*, blz. 29.
5. Topografische kaart 1910.
6. Army Map Service, M831, blad 361 en 168, Washington D.C., 1943.
7. Topografische kaart 1983.
8. Overzicht deelgebieden Hilversum; overgenomen uit *Hilversum architectuuronderzoek*, blz. 102.
9. Bodem van Hilversum; overgenomen uit *Hilversum architectuuronderzoek*, blz. 16.
10. Spoor- en tramlijnen gemeente Hilversum; door auteur getekend.
11. Wateren binnen de gemeente Hilversum; door auteur getekend.
12. Groeikaart 1824 van C. Boekschoten, collectie Stedebouwkundige Dienst gemeente Hilversum; overgenomen uit *Hilversum architectuuronderzoek*, blz. 23.
13. Groeikaart 1880 van C. Boekschoten, collectie Stedebouwkundige Dienst gemeente Hilversum; overgenomen uit *Hilversum architectuuronderzoek*, blz. 27.
14. Bebouwings- en wegenstructuur Hilversum 1885; overgenomen uit *Hilversum architectuuronderzoek*, blz. 26.
15. Groeikaart 1900 van C. Boekschoten, collectie Stedebouwkundige Dienst gemeente Hilversum; overgenomen uit *Hilversum architectuuronderzoek*, blz. 31.
16. Bebouwings- en wegenstructuur Hilversum circa 1900; overgenomen uit *Hilversum architectuuronderzoek*, blz. 30.
17. Groeikaart 1920 van C. Boekschoten, collectie Stedebouwkundige Dienst gemeente Hilversum; *overgenomen uit Hilversum architectuuronderzoek*, blz. 35.
18. Bebouwings- en wegenstructuur Hilversum 1920; overgenomen uit *Hilversum architectuuronderzoek*, blz. 34.
19. Groeikaart 1940 van C. Boekschoten, collectie Stedebouwkundige Dienst gemeente Hilversum; overgenomen uit *Hilversum architectuuronderzoek*, blz. 38.
20. Bebouwings- en wegenstructuur Hilversum circa 1950; overgenomen uit *Hilversum architectuuronderzoek*, blz. 39.
21. Groeikaart 1963 van C. Boekschoten, collectie Stedebouwkundige Dienst gemeente Hilversum; overgenomen uit *Hilversum architectuuronderzoek*, blz. 41.
22. Uitbreidingsplan 1905; overgenomen uit *Het werk van W.M. Dudok in Hilversum*, blz. 7.
23. Ontwerpwijziging 1915 op uitbreidingsplan 1905; overgenomen uit *Het werk van W.M. Dudok in Hilversum*, blz. 9.
24. Partiële wijzigingen (1927-'31) op het uitbreidingsplan 1905; overgenomen uit *Het werk van W.M. Dudok in Hilversum*, blz. 10.
25. Uitbreidingsplan 1933-'35; overgenomen uit *Het werk van W.M. Dudok in Hilversum*, blz. 11r.
26. Het stadsdeel Centrum; door auteur aangegeven op Falkplan-kaart.
27. Het stadsdeel Noordwestelijke villawijk; door auteur aangegeven op Falkplan kaart.
28. Plan tot exploitatie van het "Nimrodpark"; overgenomen uit *Monumenten in Hilversum, deelgebied 13*, blz. 34.
29. Het Kannesheuvelpark; overgenomen uit Monumenten *in Hilversum, deelgebied 13*, blz. 42.
30. Wegenplan Diergaardepark; overgenomen uit Jannes de Haan, *Gooische villaparken*, blz. 121.

31. Het stadsdeel Zuidelijke stadswijk; door auteur aangegeven op Falkplan-kaart.
32. Het stadsdeel Zuidoostelijke villawijk; door auteur aangegeven op Falkplan-kaart.
33. Voorstel voor villapark Alexanderpark; overgenomen uit Jannes de Haan, *Gooische villaparken,* blz. 125.
34. Definitief wegenplan villapark 't Hoogt van 't Kruis; overgenomen uit Jannes de Haan, *Gooische villaparken,* blz. 126.
35. Het stadsdeel Oude wijk over 't spoor; door auteur aangegeven op Falkplan-kaart.
36. Het stadsdeel Nieuwe wijk over 't spoor; door auteur aangegeven op Falkplan-kaart.
37. Stedebouwkundige typologie van de stad Hilversum; overgenomen uit *Stedebouwkundige ontwikkelingen 1850-1940,* kaart 2 Hilversum, met enige door auteur aangebrachte veranderingen.
37a. Stedebouwkundige typologie van de zuidzijde van de gemeente Hilversum; door auteur ingetekend op topografische kaart 1983.

1. MIP-inventarisatiegebieden Noord-Holland

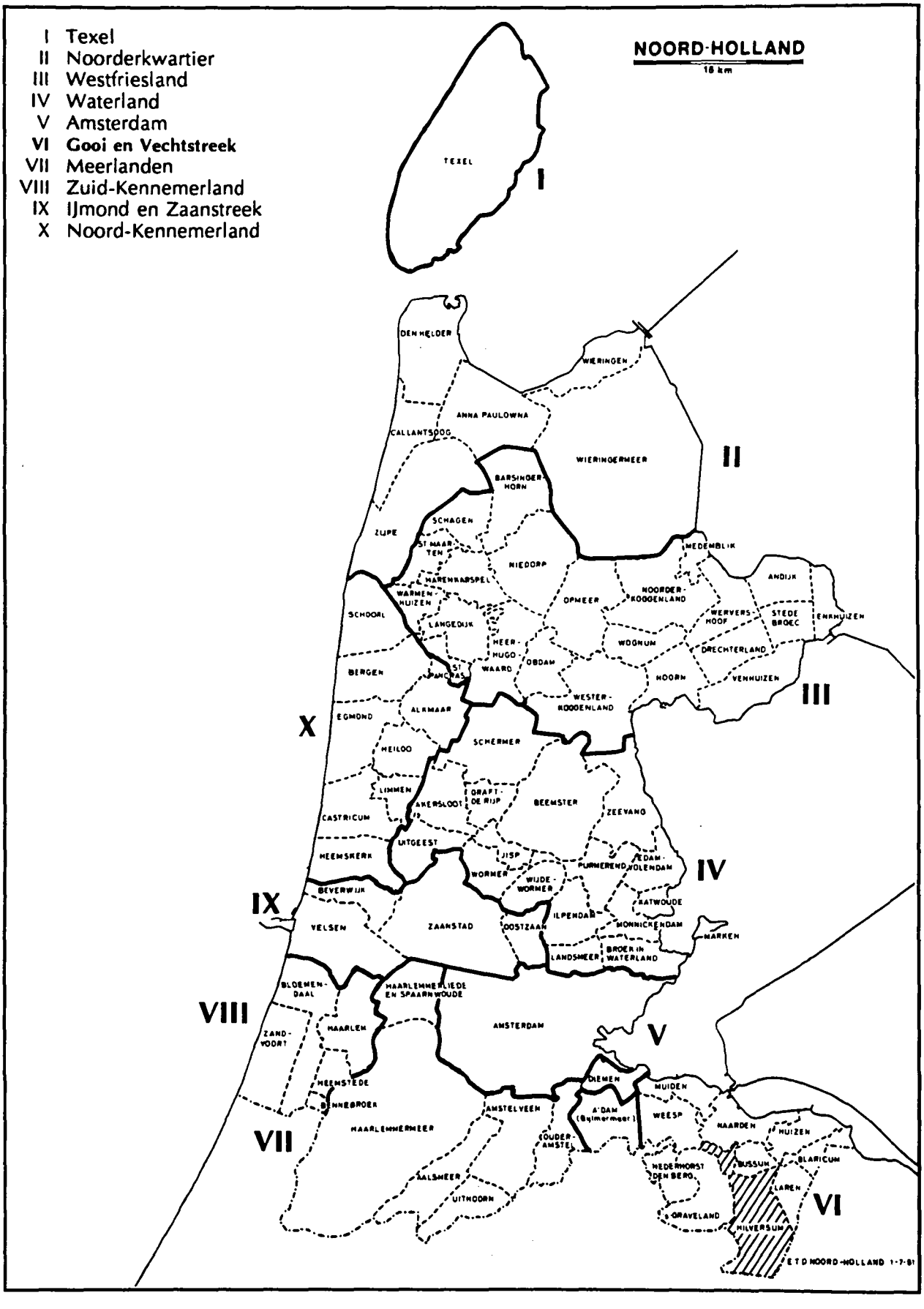

2. Militaire Topografische kaart, verkend 1849- '50 gegraveerd 1854

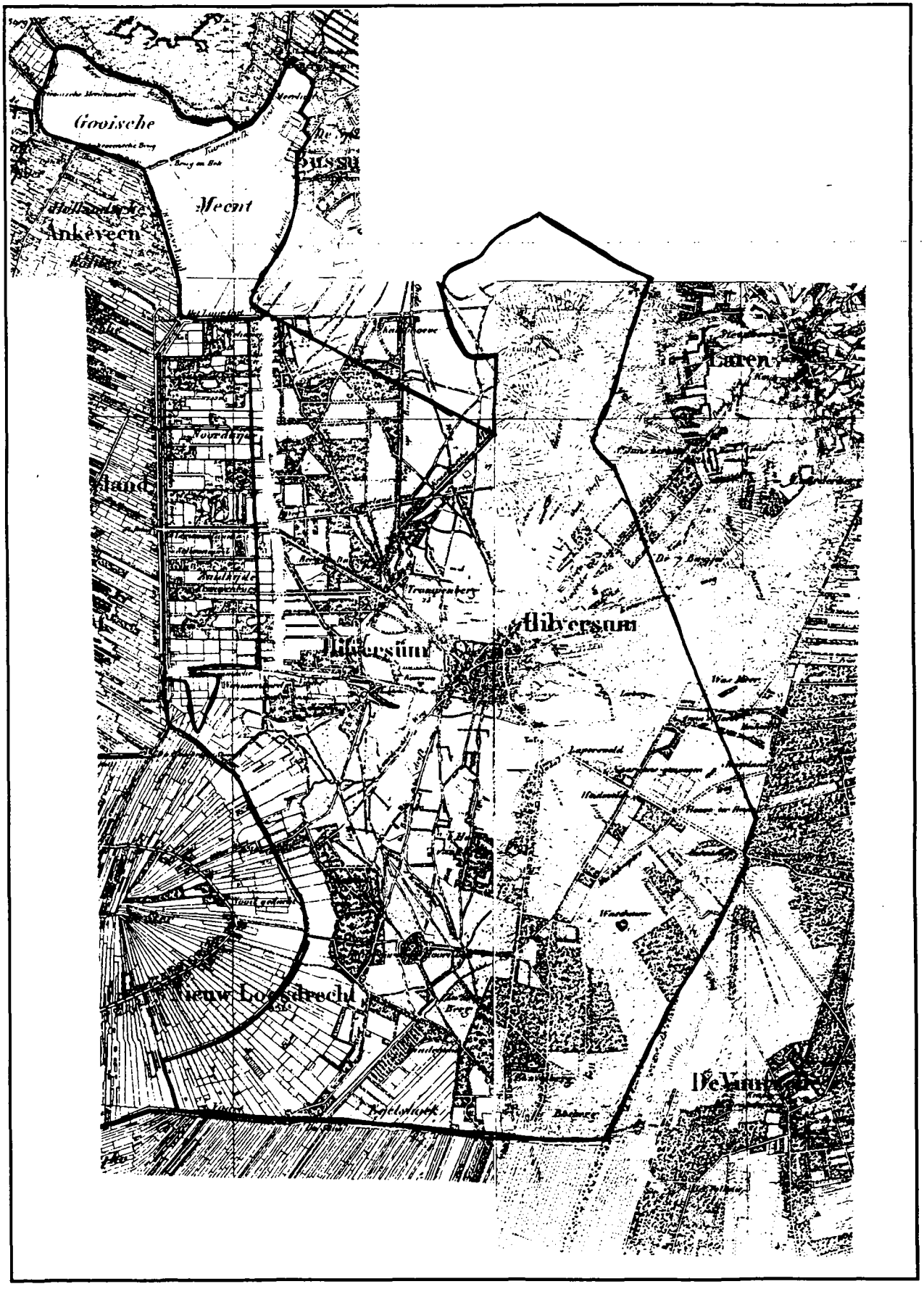

3. Gemeente Hilversum 1867

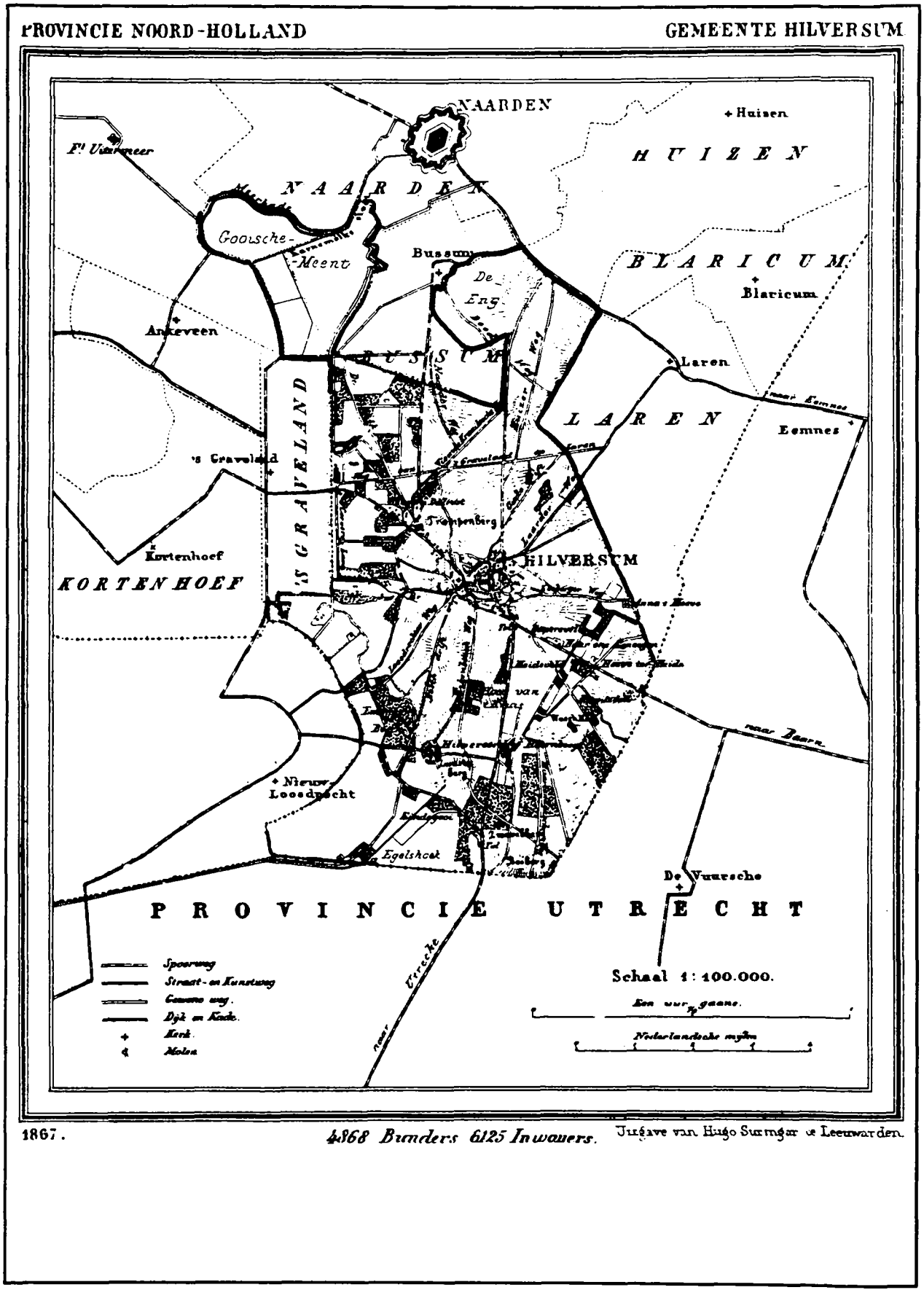

4. Hoogtekaart van Hilversum ten opzichte van het Amsterdamsch peil, 20 juli 1905

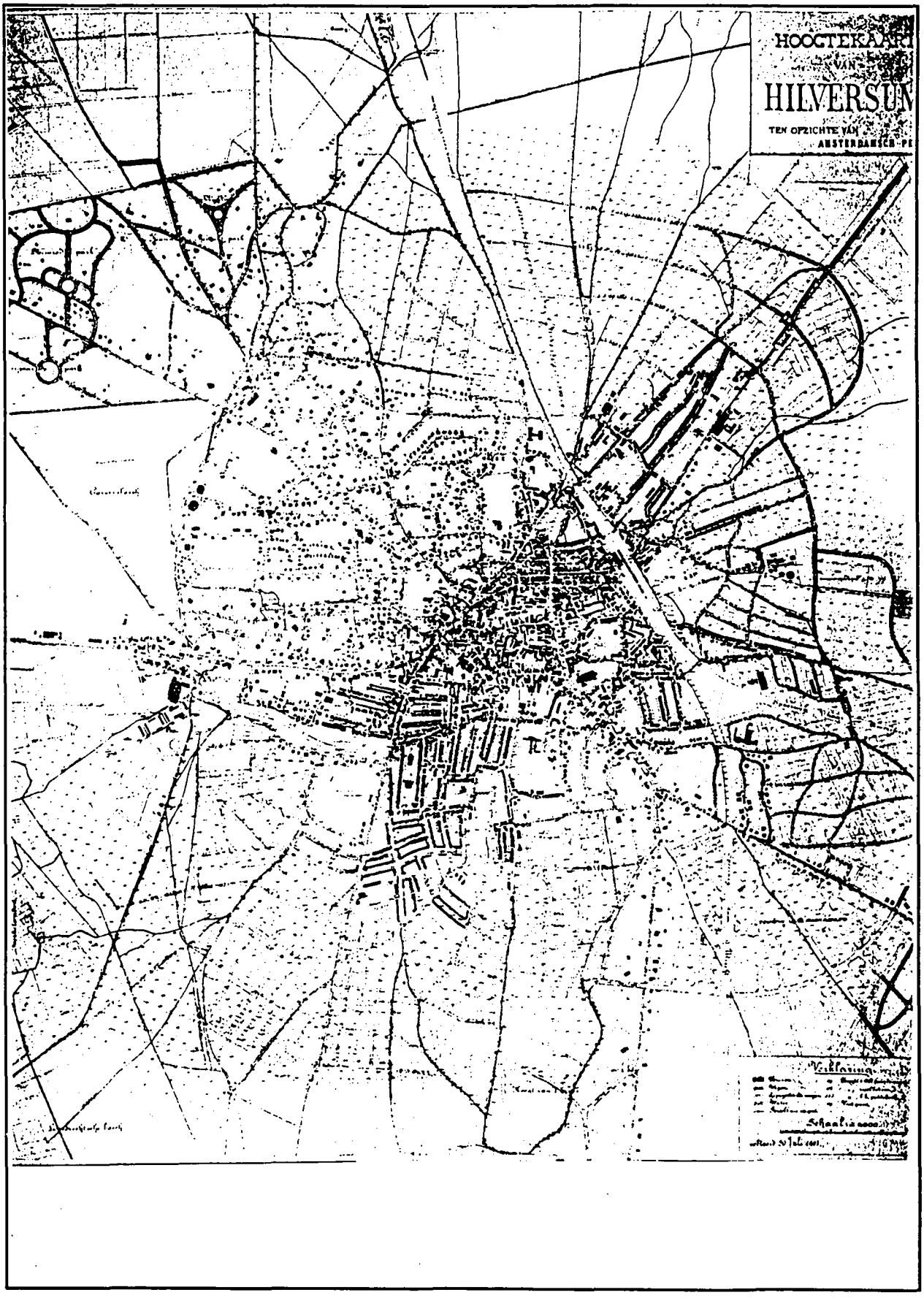

5. Hilversum rond 1910

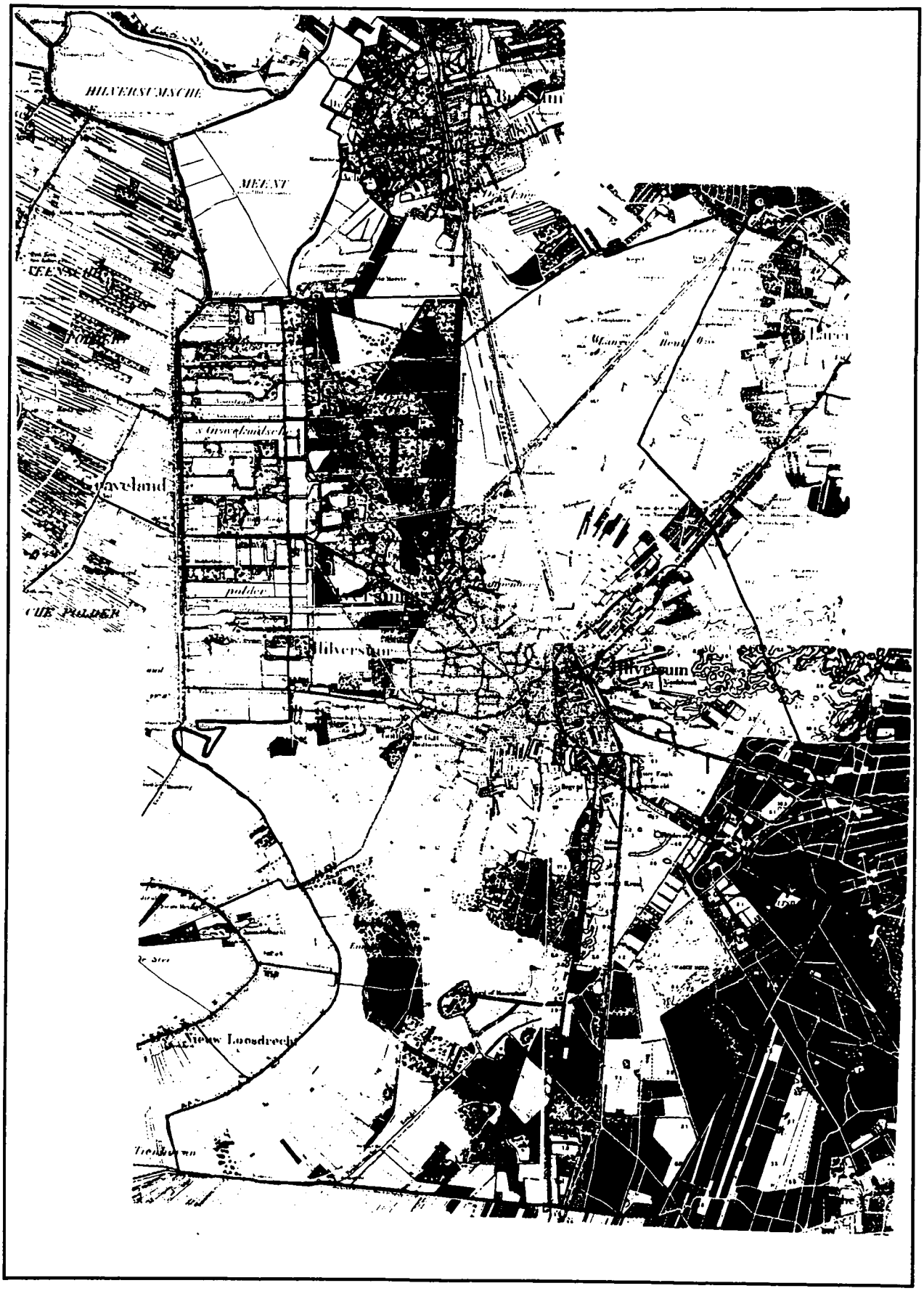

6. Gemeente Hilversum 1943

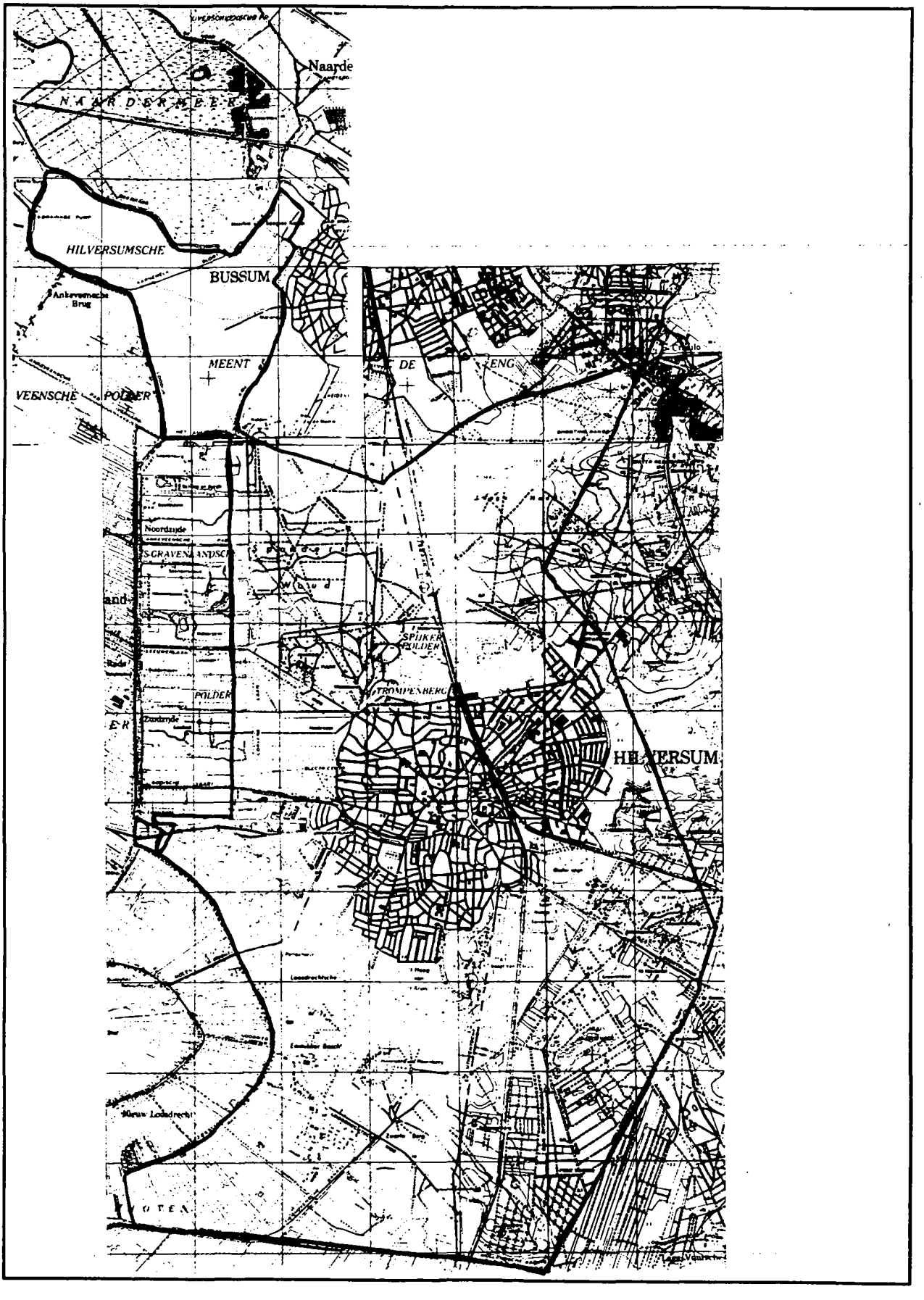

7. Gemeente Hilversum rond 1983

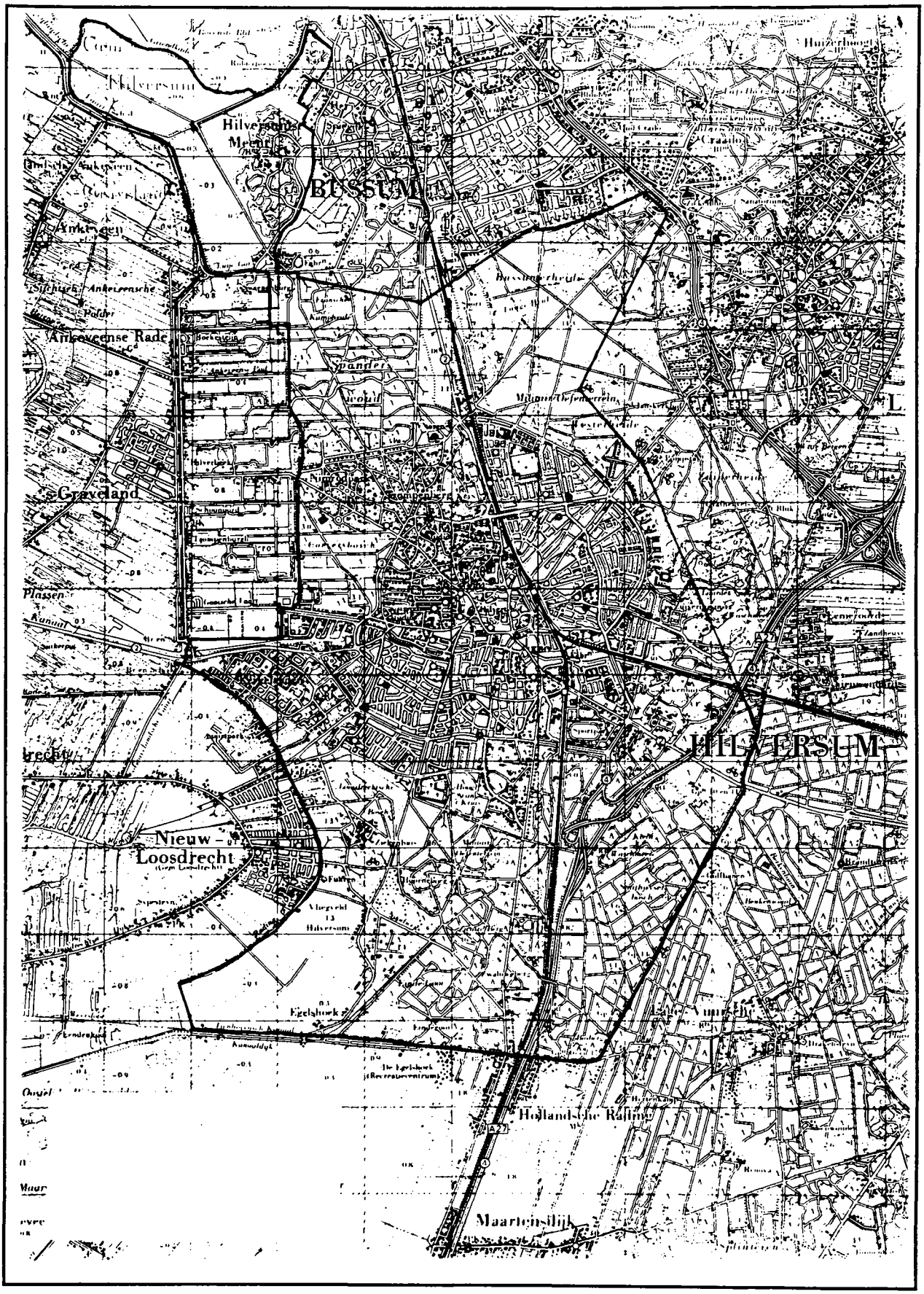

8. Overzicht MIP-deelgebieden (stadsdelen)

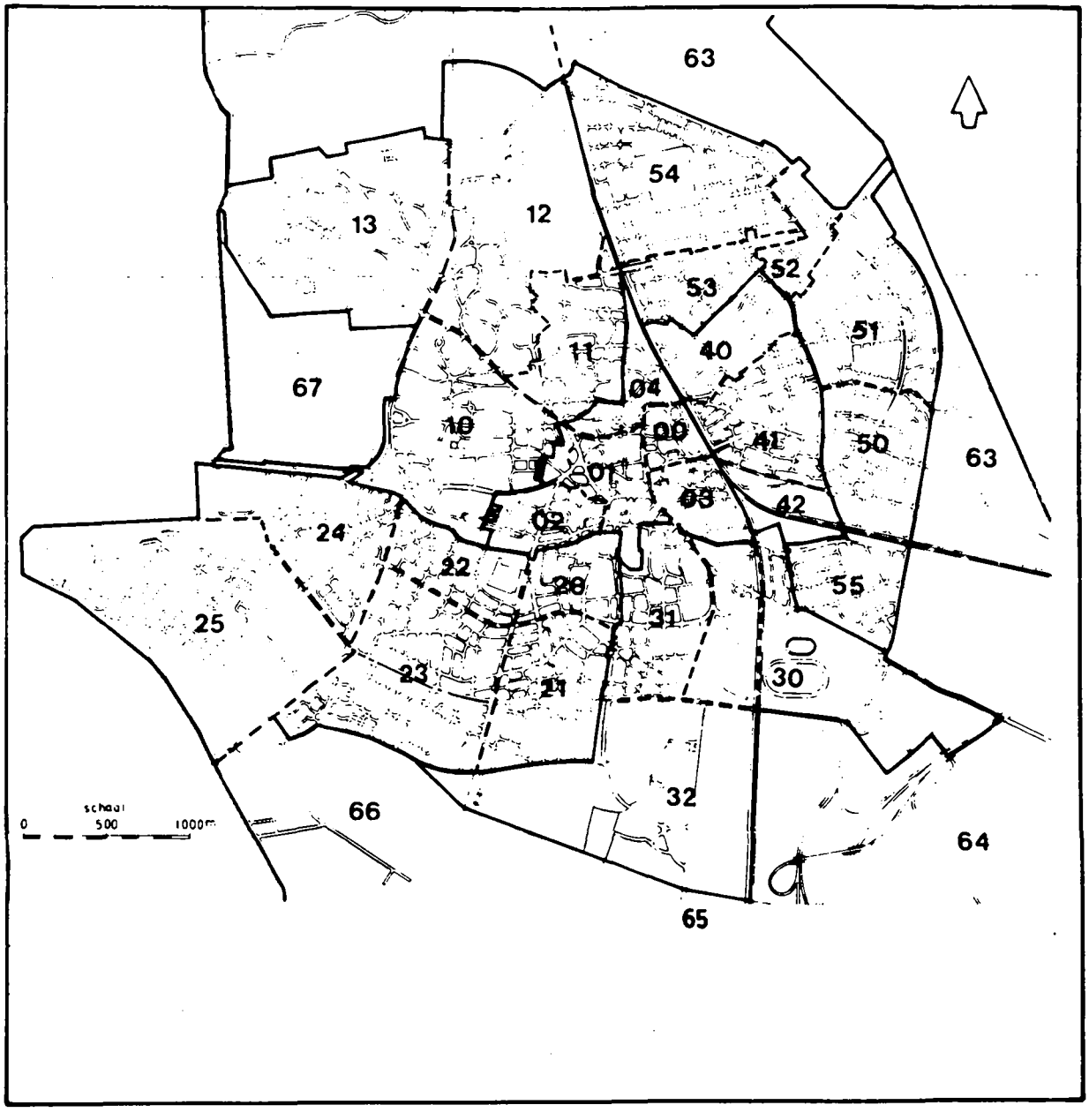

afb. 8. Overzicht MIP-deelgebieden (stadsdelen).
0 = Centrum (00 t/m 04)
1 = Noordwestelijke villawijk (10 t/m 13)
2 = Zuidelijke stadswijk (20 t/m 25)
3 = Zuidoostelijke villawijk (30 t/m 32)
4 = Oude wijk over 't spoor (40 t/m 42)
5 = Nieuwe wijk over 't spoor (50 t/m 55)
6 = Landelijk Gebied (63 t/m 67)

9. Bodem van Hilversum

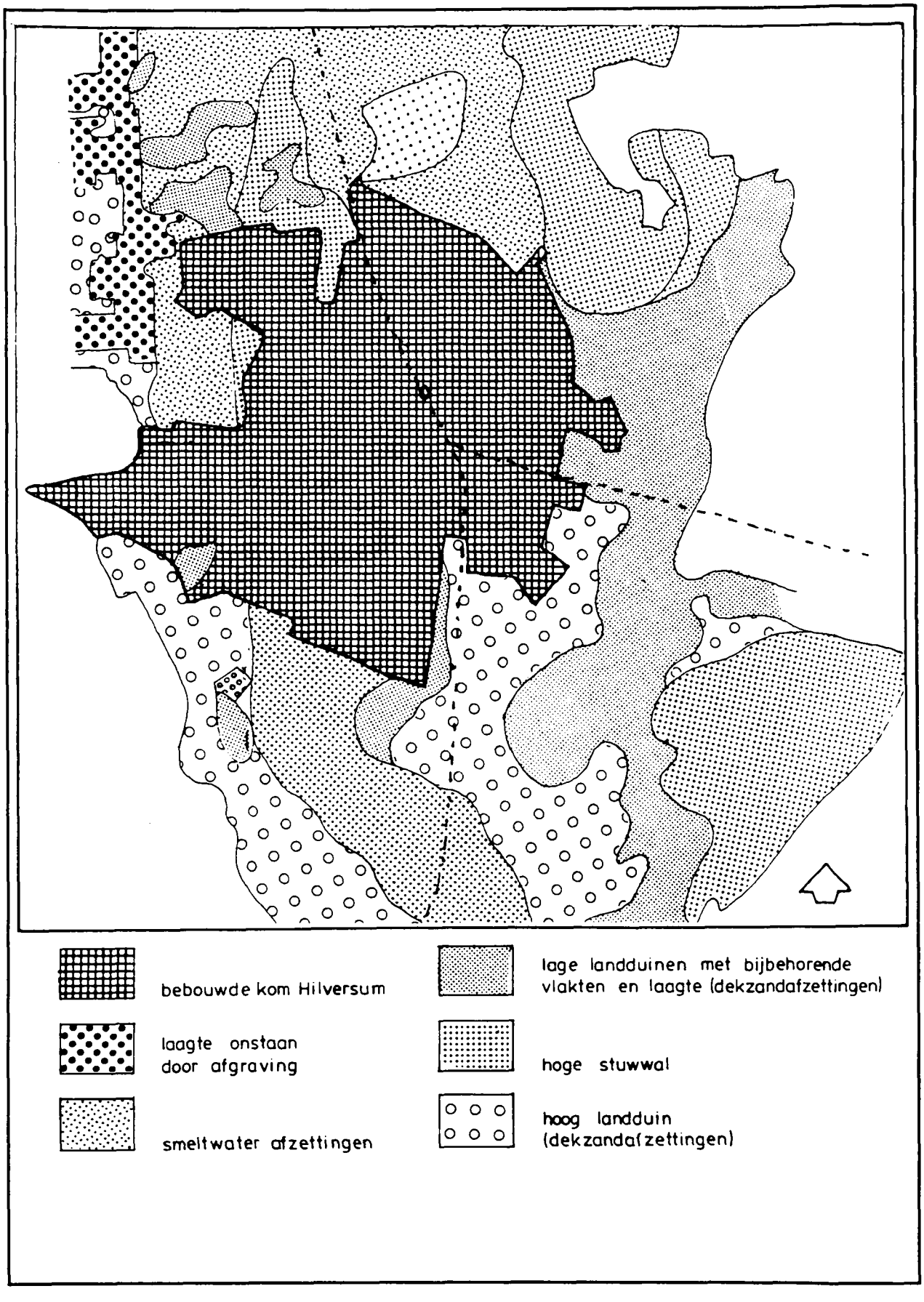

10. Spoor- en tramlijnen gemeente Hilversum

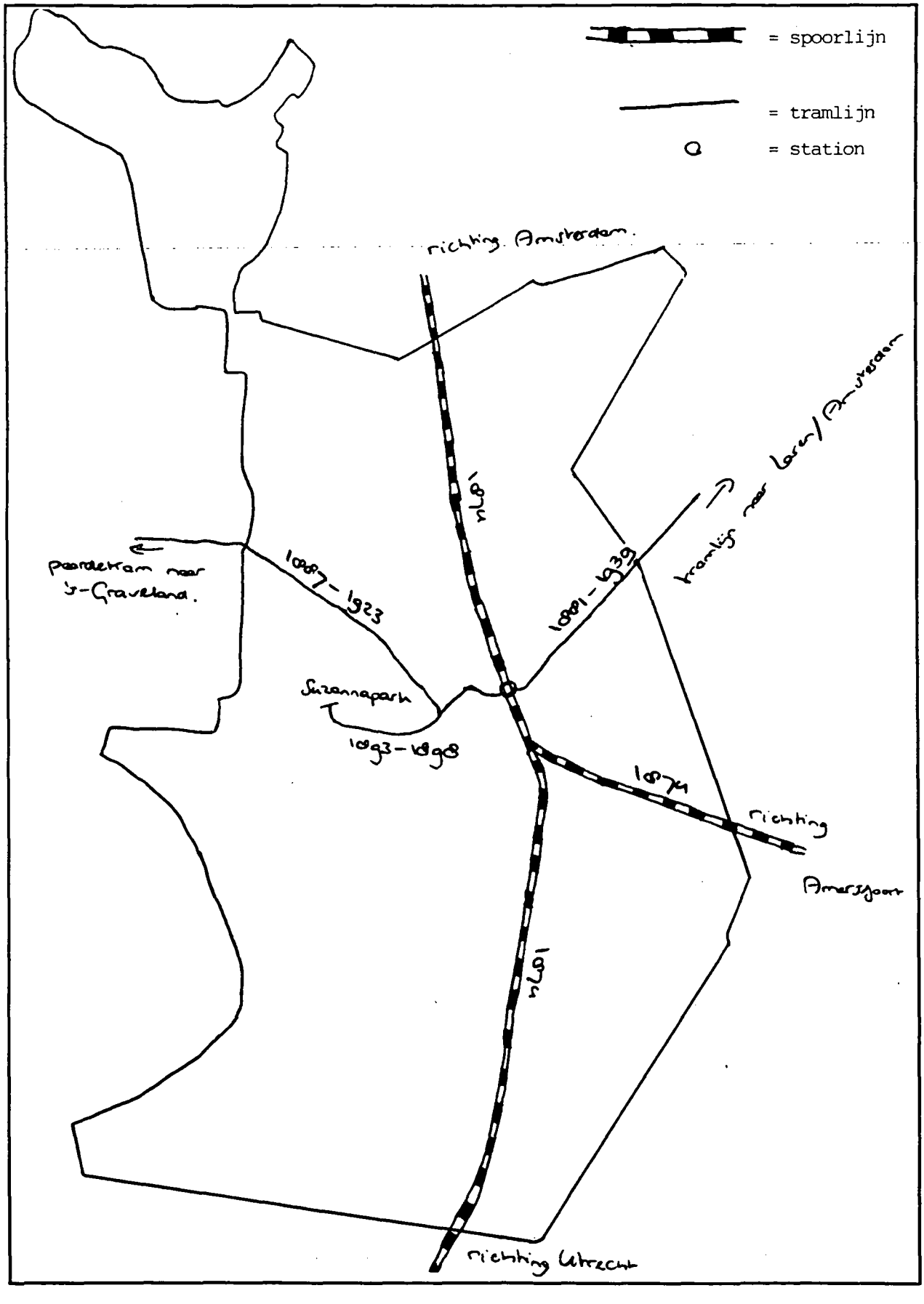

11. Wateren binnen de gemeente Hilversum

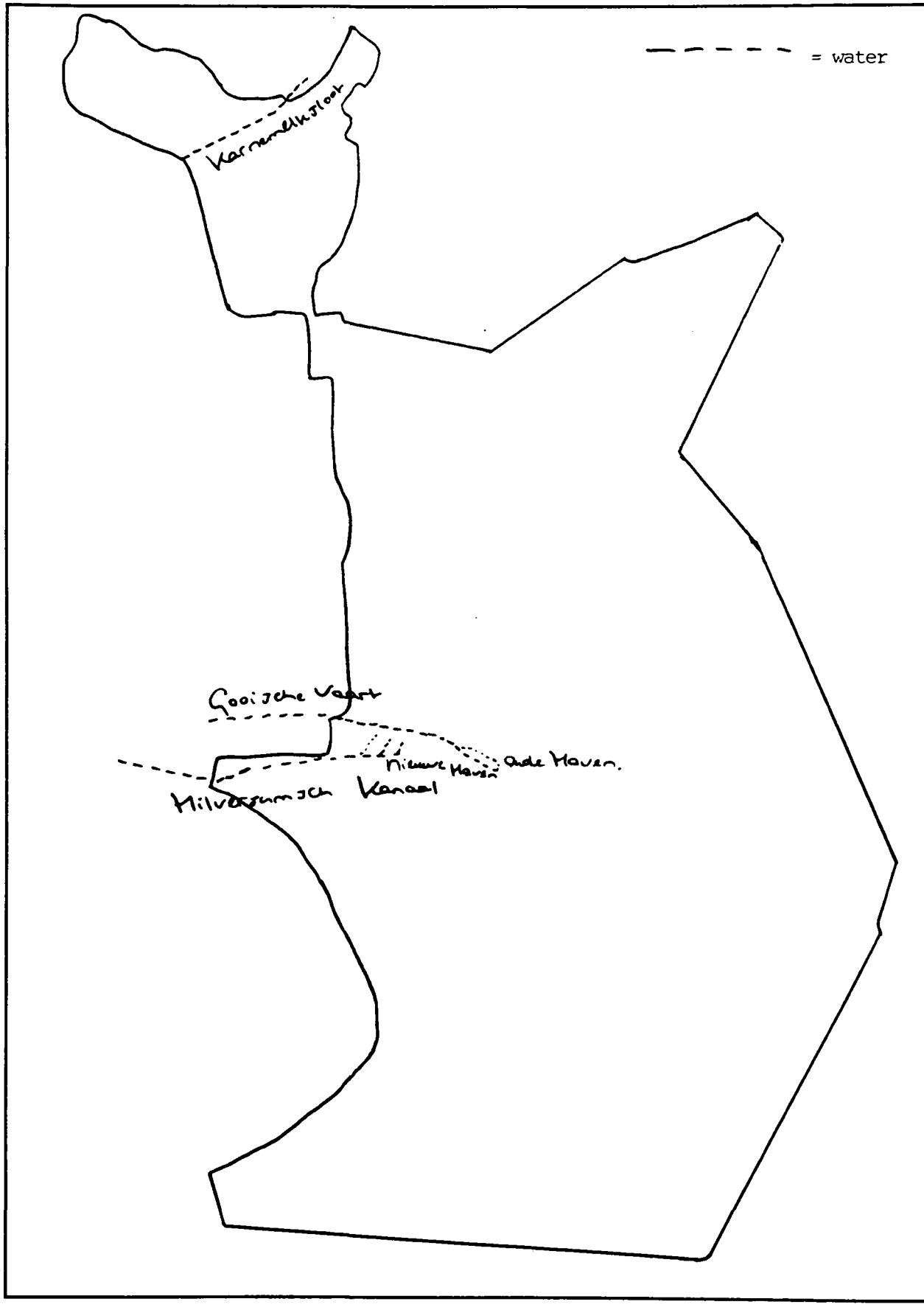

12. Groeikaart gemeente Hilversum 1824

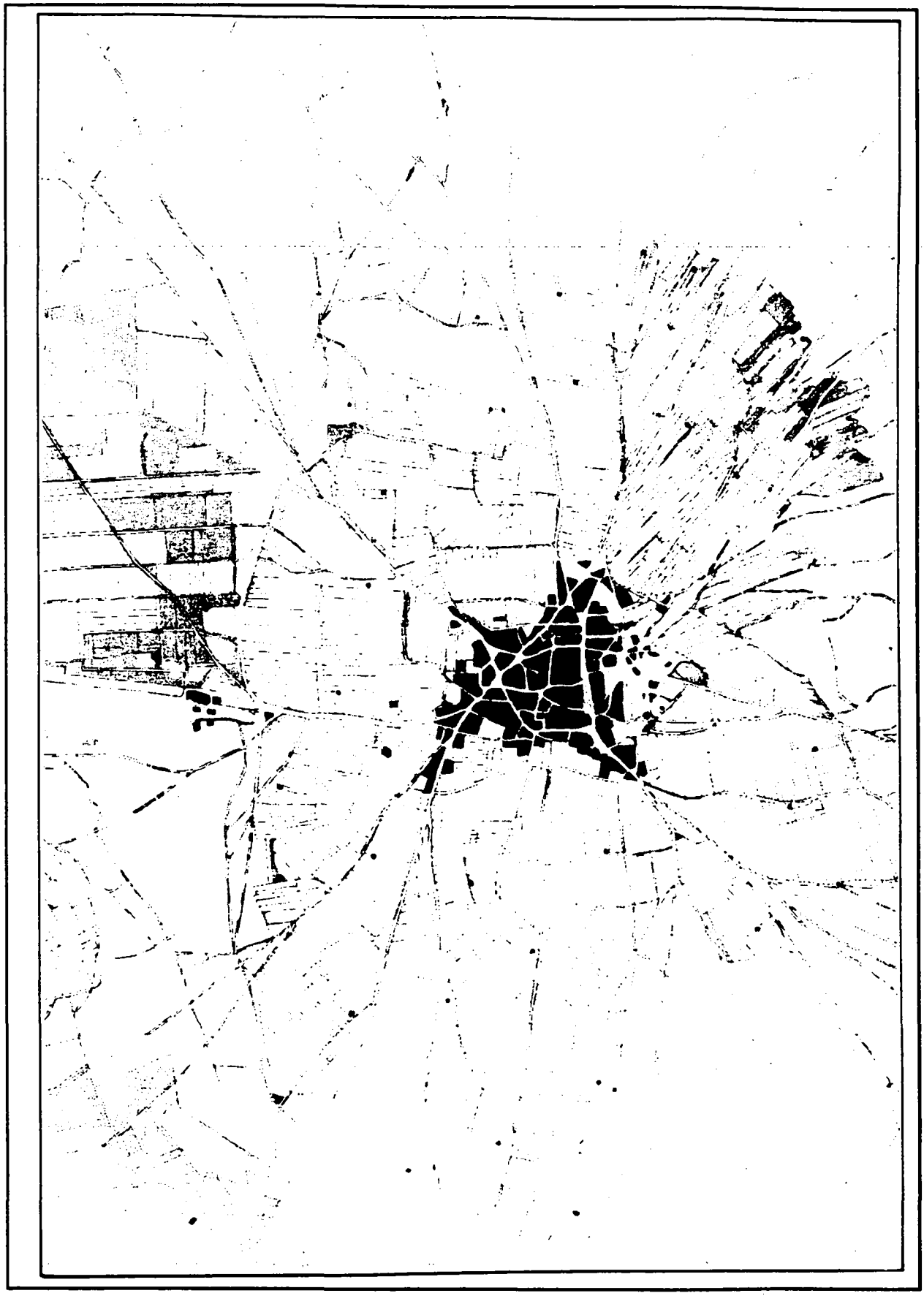

13. Groeikaart gemeente Hilversum 1880

14. Bebouwings- en wegenstructuur gemeente Hilversum 1885

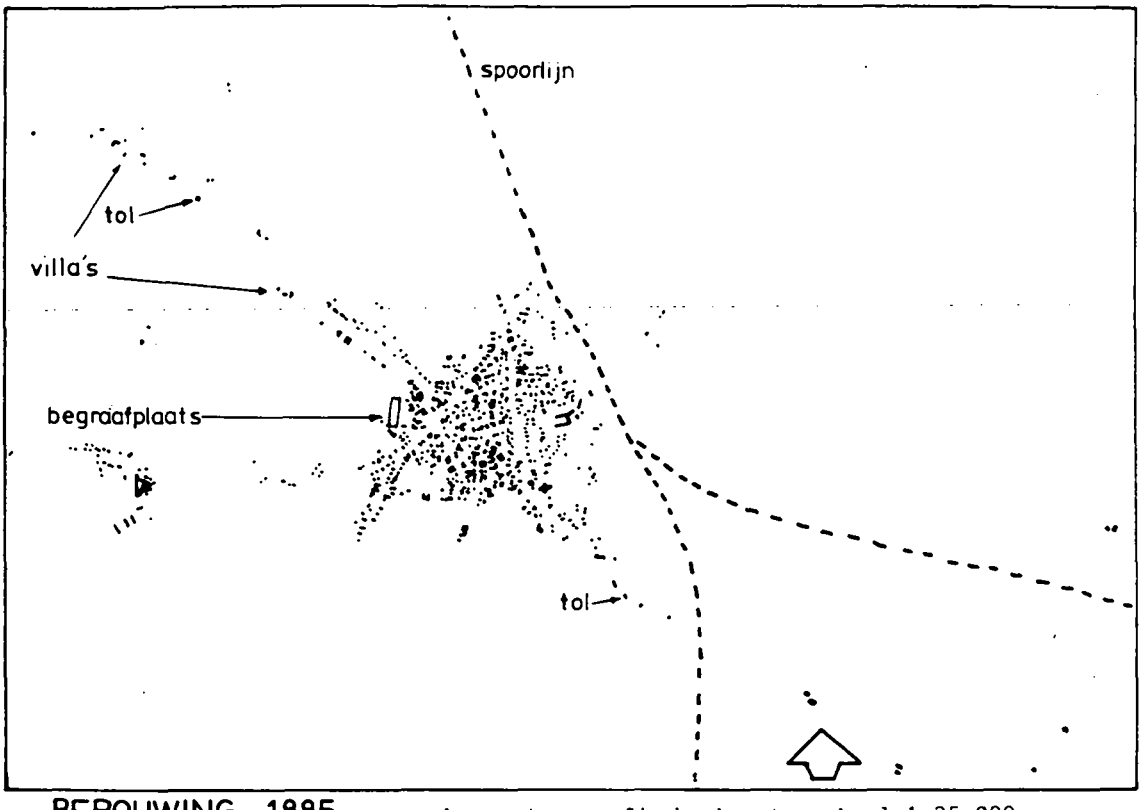

BEBOUWING 1885 bron: topografische kaart schaal 1:25.000

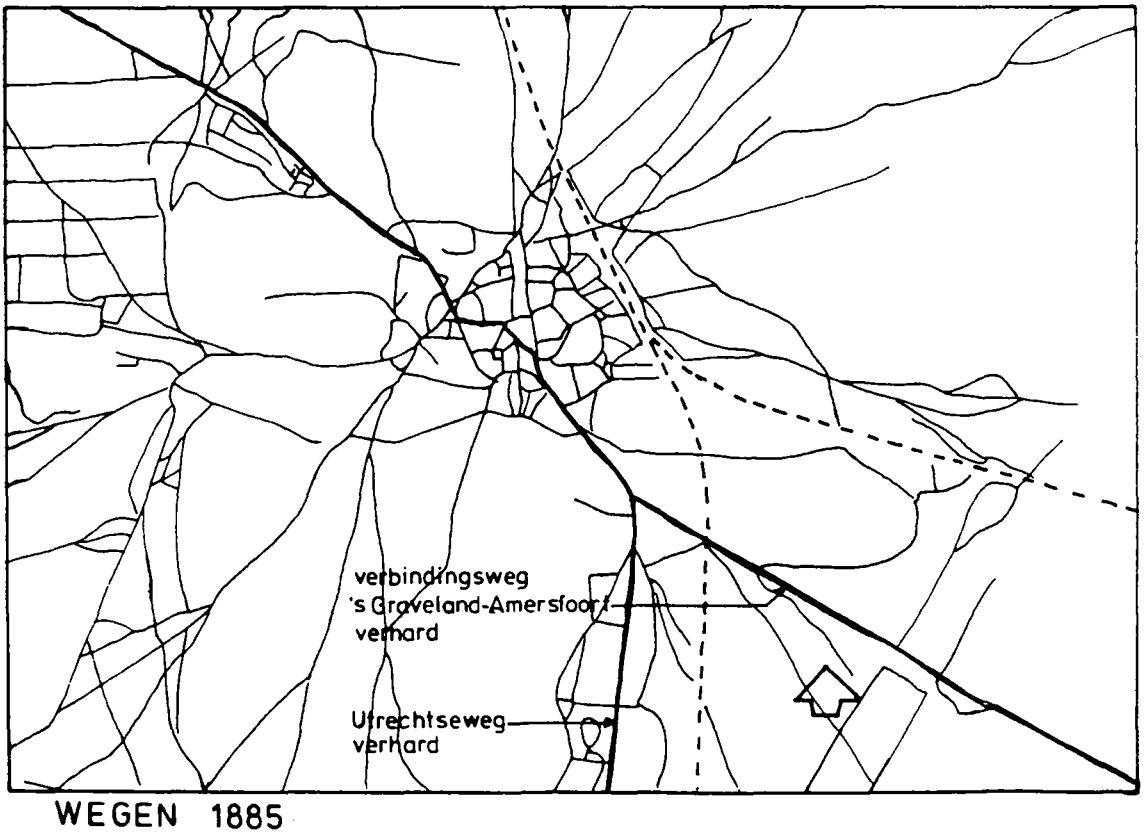

WEGEN 1885

15. Groeikaart gemeente Hilversum 1900

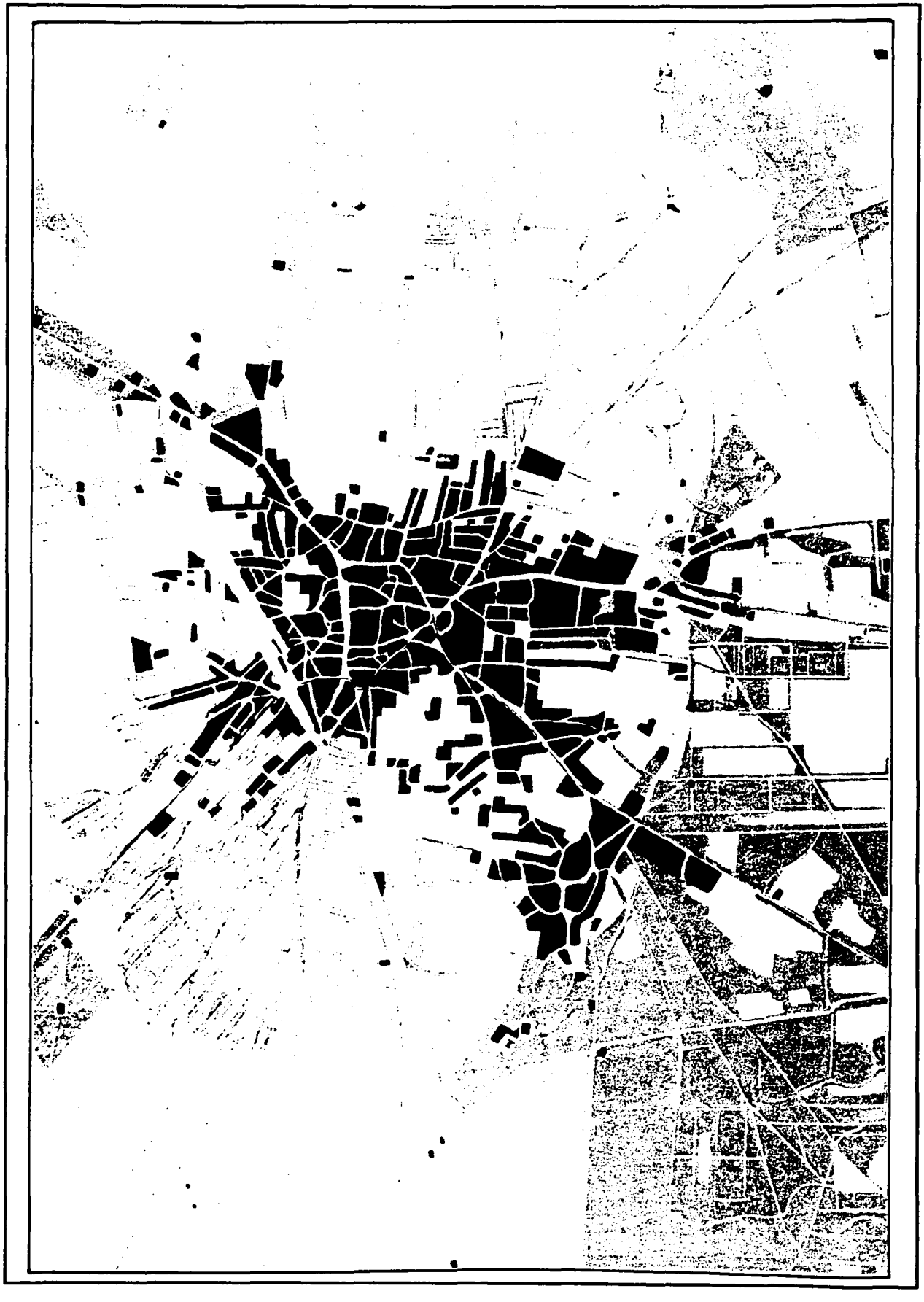

16. Bebouwings- en wegenstructuur gemeente Hilversum circa 1900

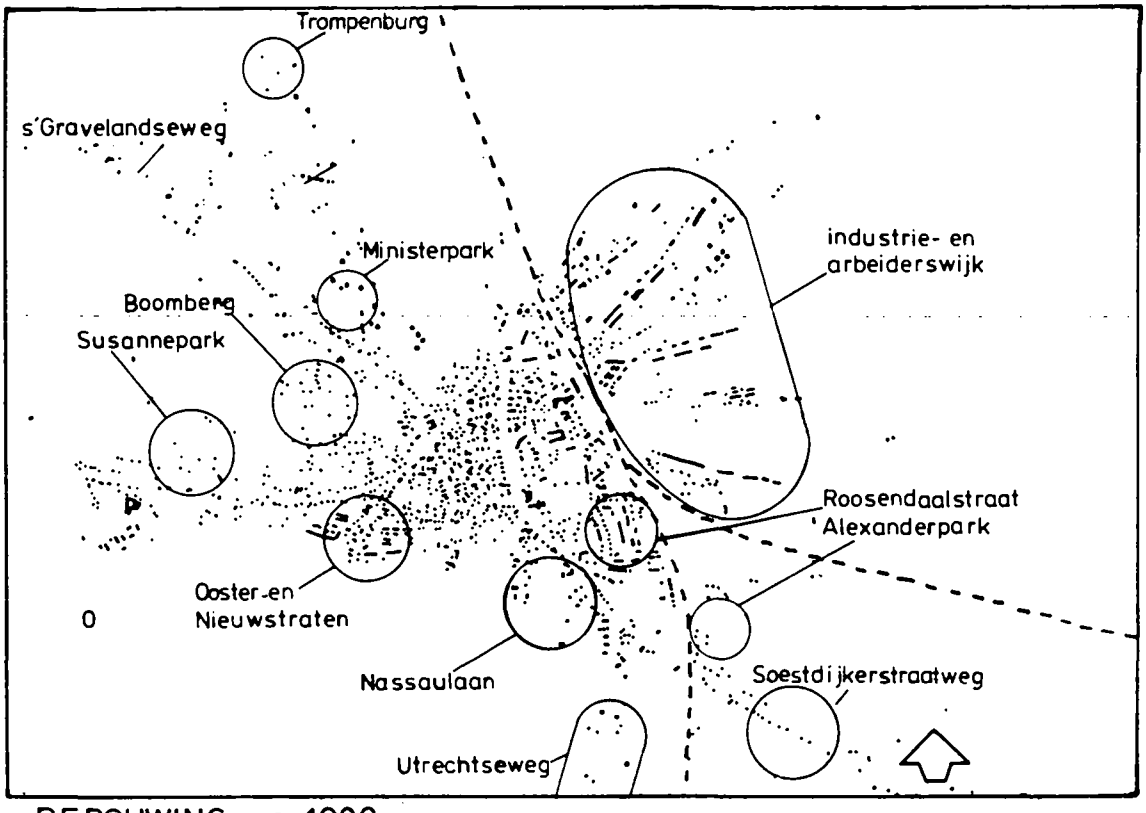

BEBOUWING ca. 1900

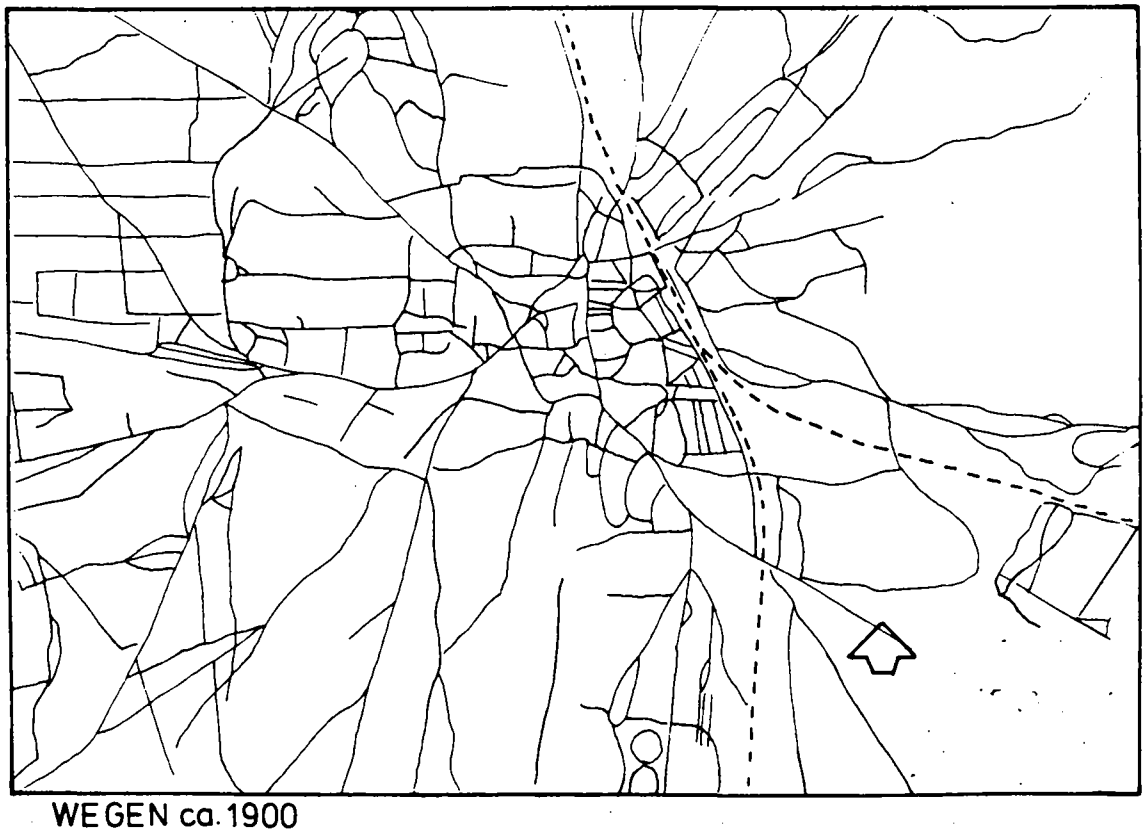

WEGEN ca. 1900

17. Groeikaart gemeente Hilversum 1920

18. Bebouwings- en wegenstructuur gemeente Hilversum 1920

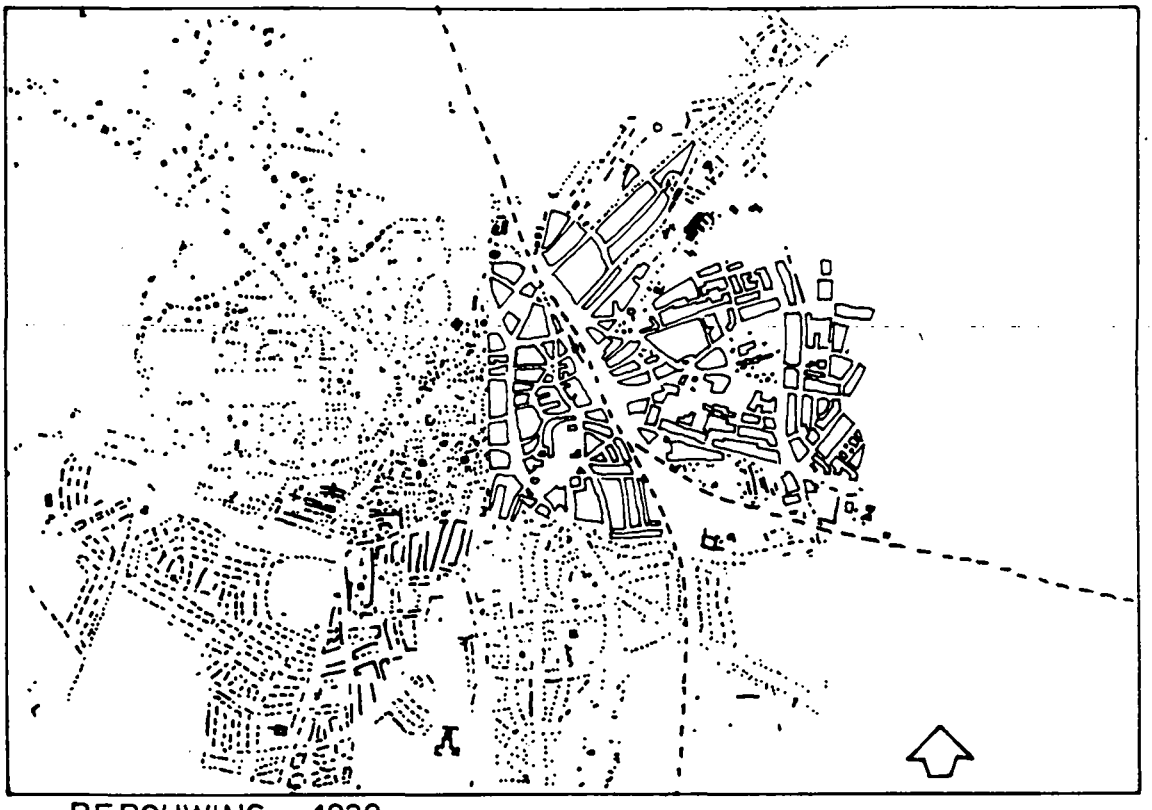

BEBOUWING 1920 bron: topografische kaart schaal 1:25.000

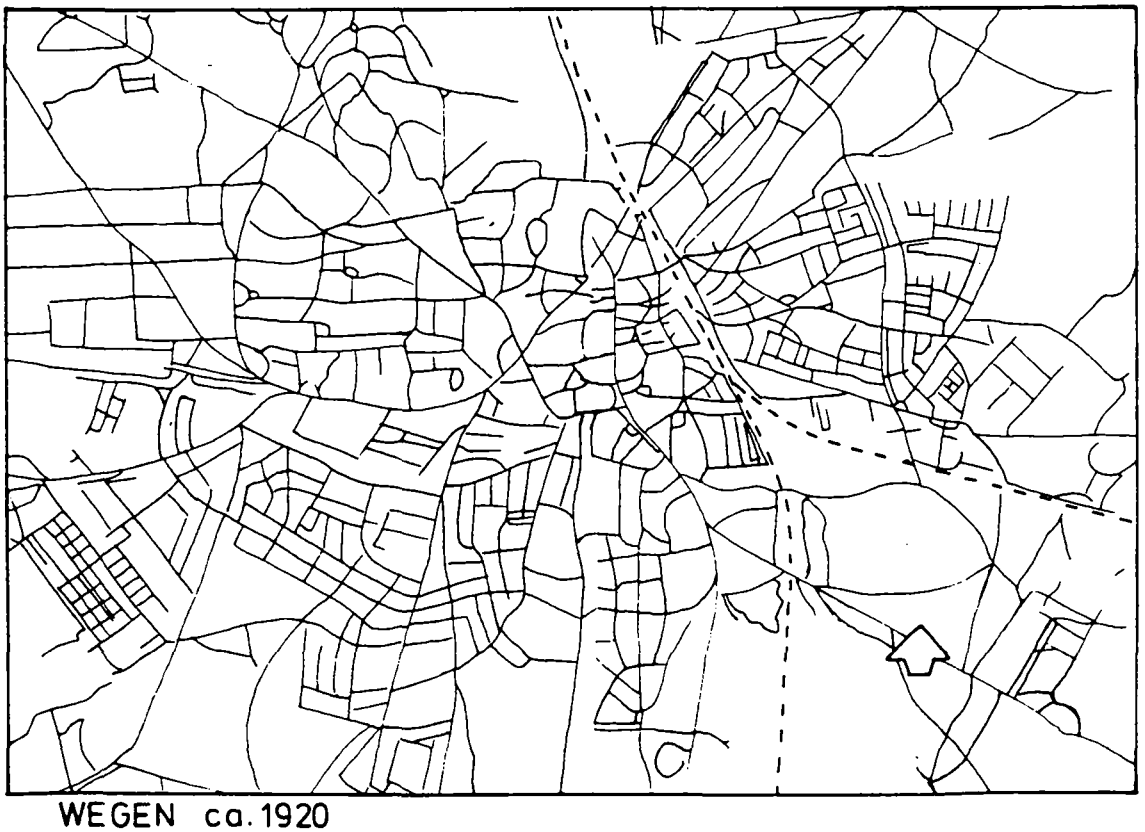

WEGEN ca. 1920

19. Groeikaart gemeente Hilversum 1940

20. Bebouwings- en wegenstructuur gemeente Hilversum circa 1950

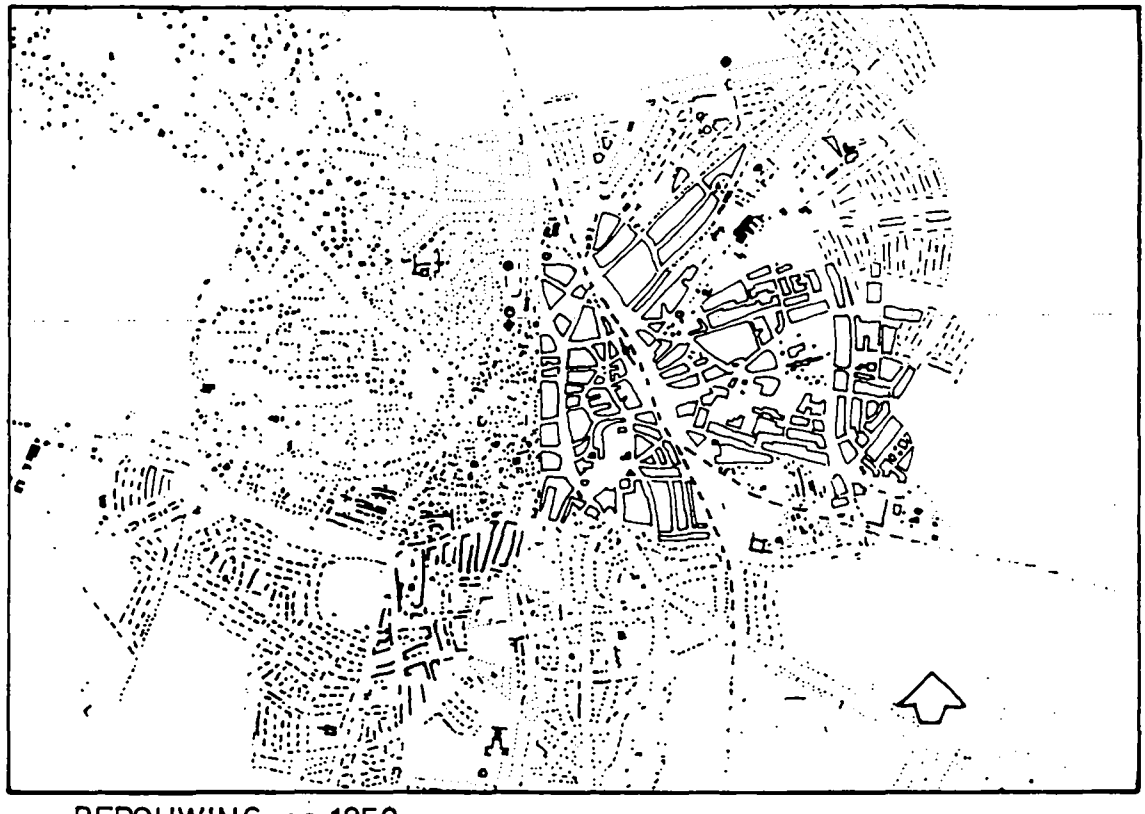

BEBOUWING ca. 1950

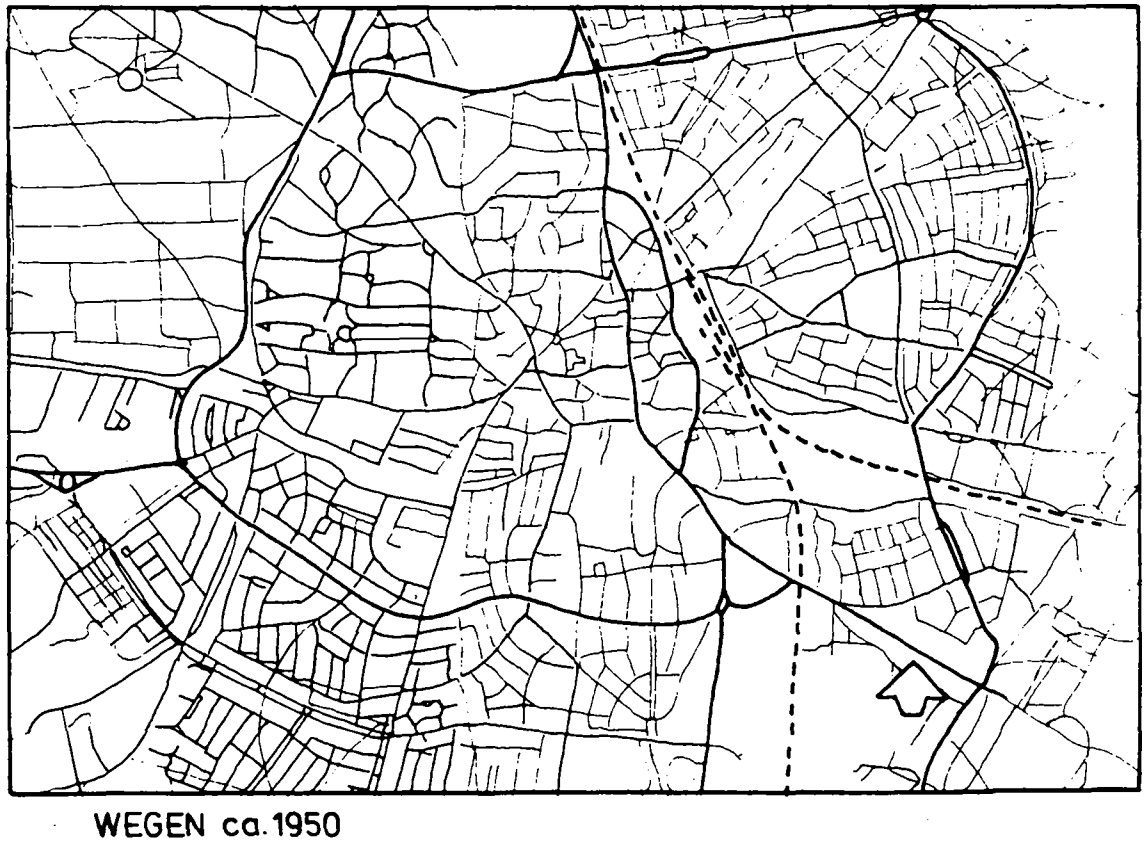

WEGEN ca. 1950

21. Groeikaart gemeente Hilversum 1963

22. Het uitbreidingsplan voor Hilversum 1905

Uitbreidingsplan 1905

23. Ontwerpwijziging op het uitbreidingsplan van 1905 voor het zuidelijk deel van Hilversum (1915)

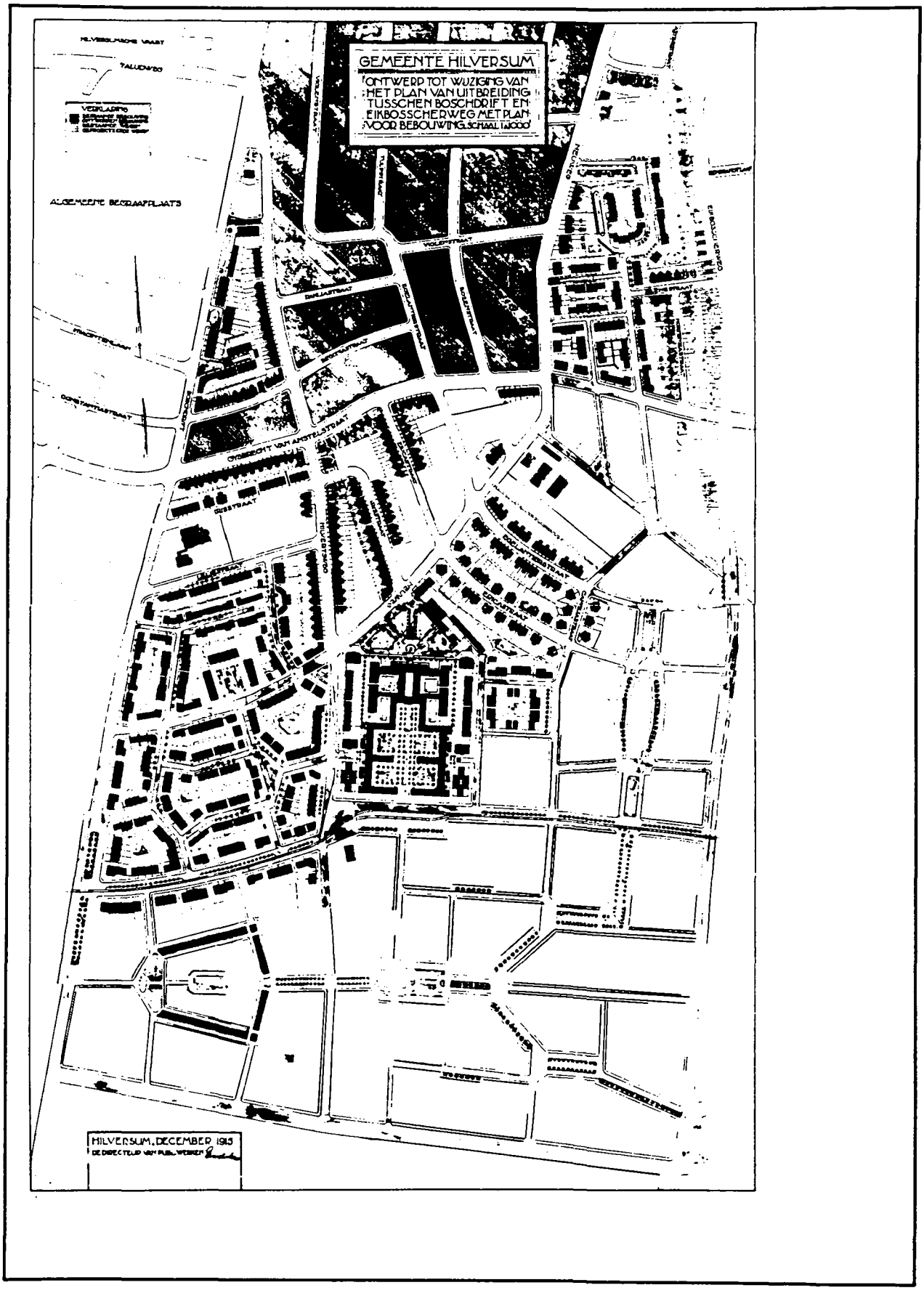

24. Partiële wijzigingen uit de periode 1927-'31 op het uitbreidingsplan van 1905

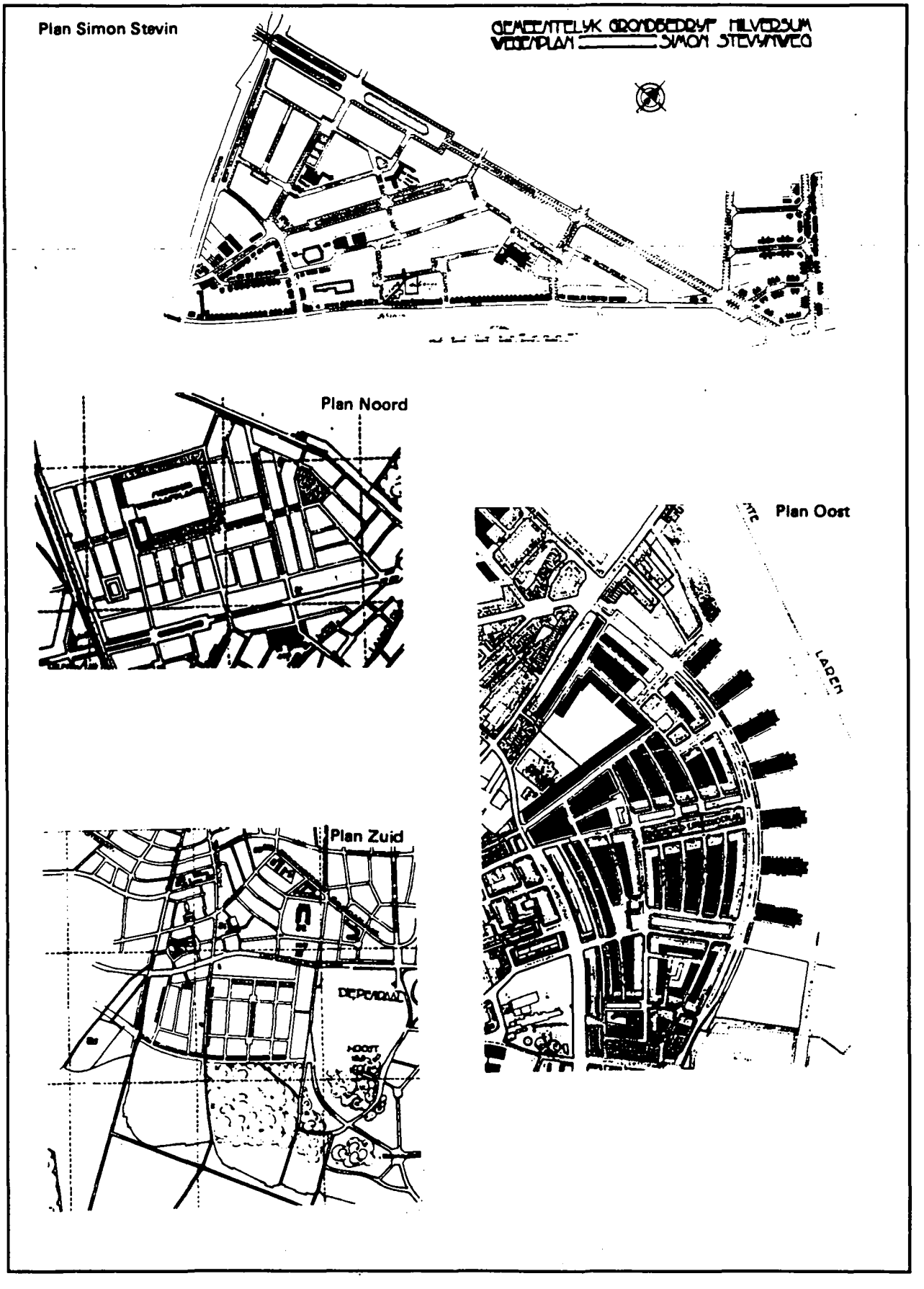

25. Het uitbreidingsplan voor Hilversum 1933-'35

26.Het stadsdeel Centrum

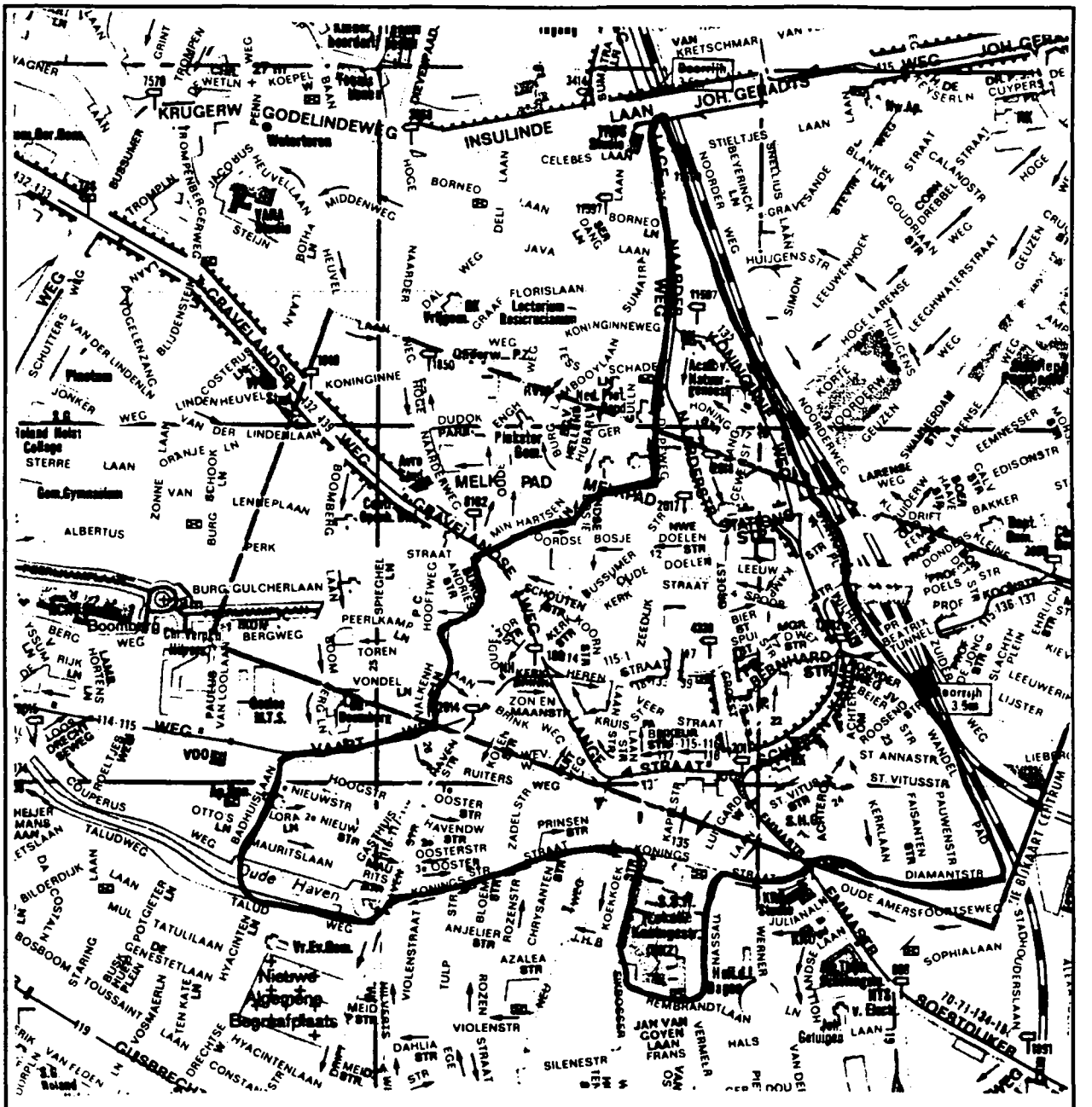

27. Het stadsdeel Noordwestelijke villawijk

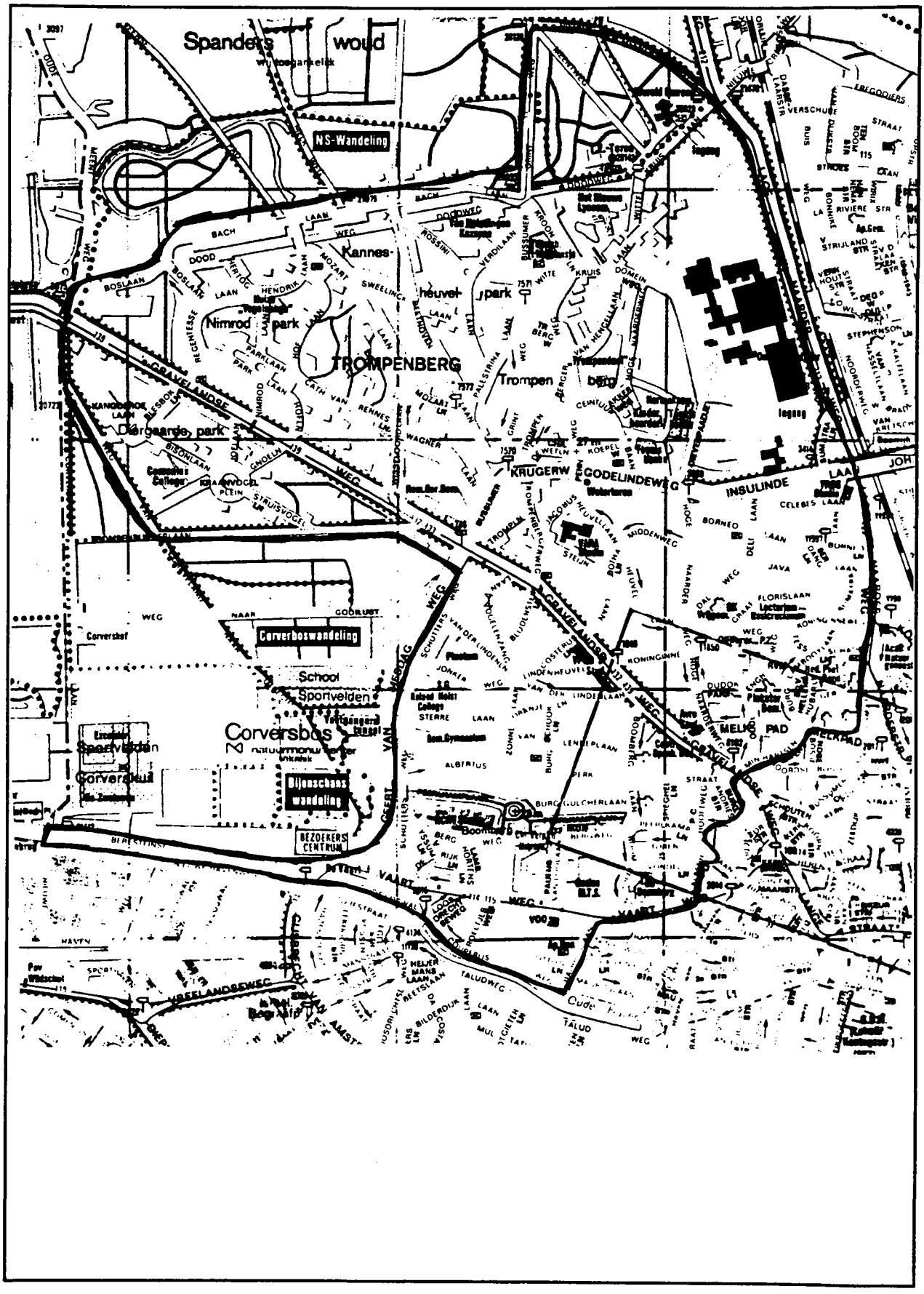

28. Plan van Exploitatie van het 'Nimrodpark' te Hilversum, 1899

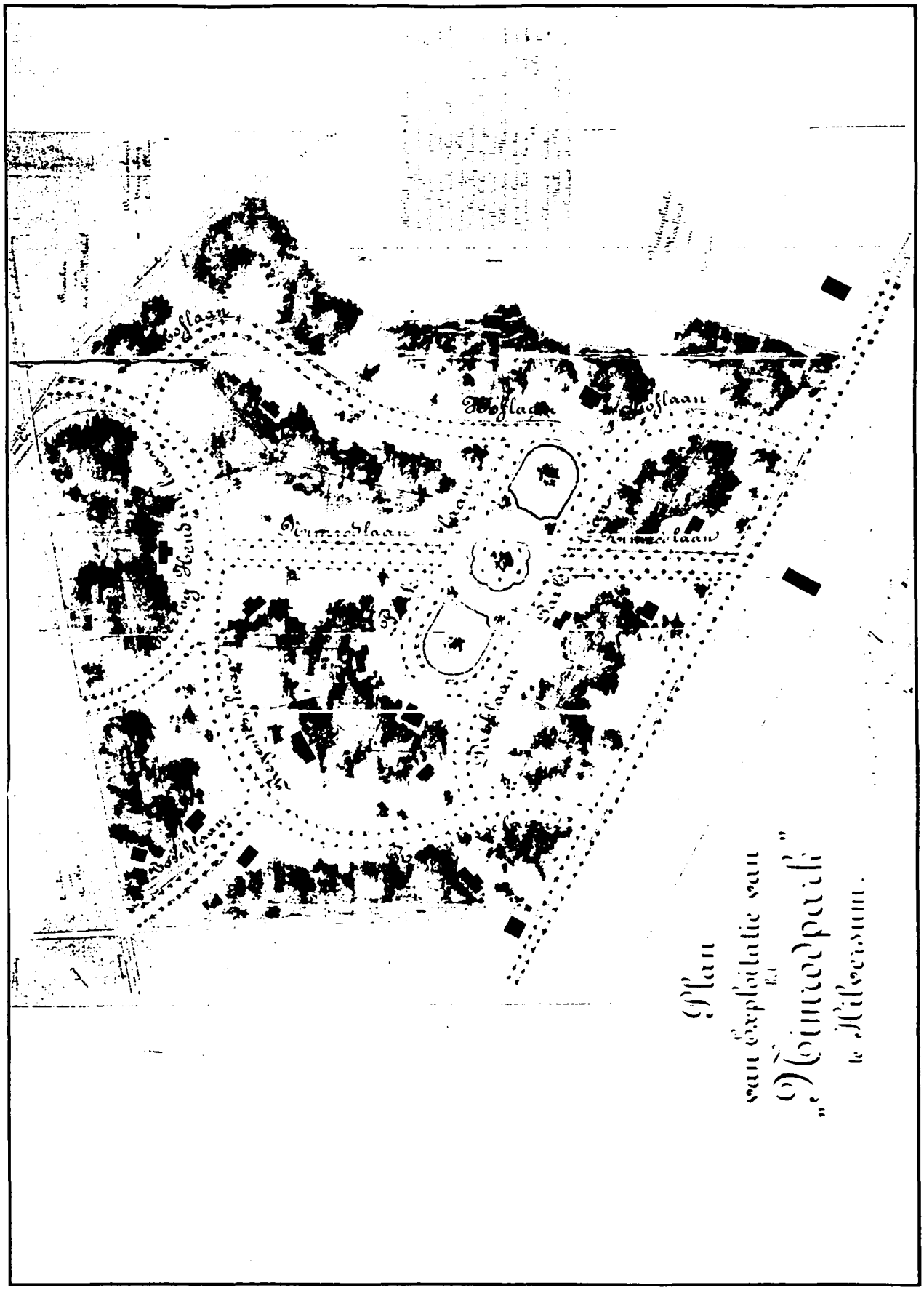

29. Ingekleurde pentekening van het Kannesheuvelpark 1905

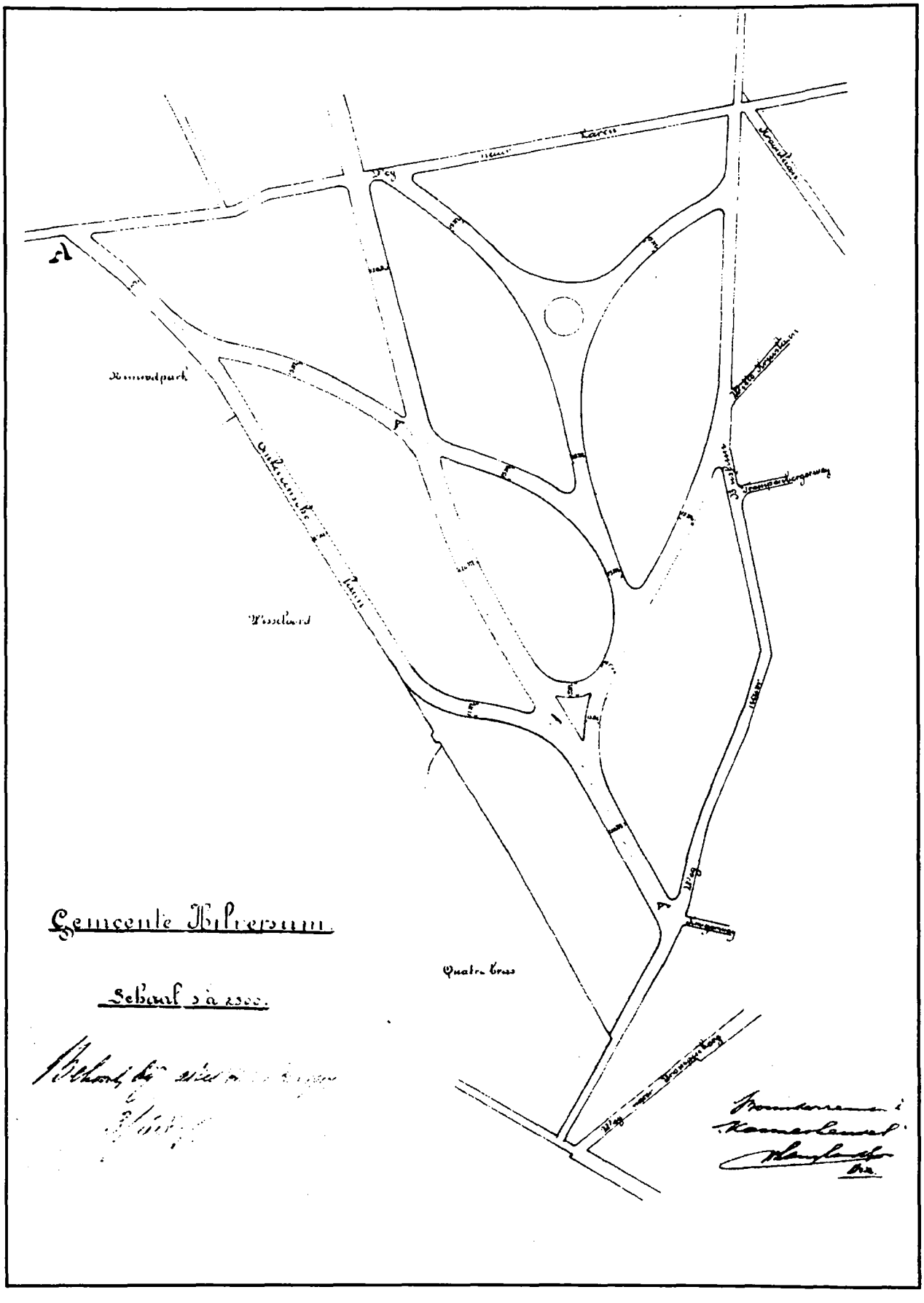

30. Wegenplan van het Diergaardepark

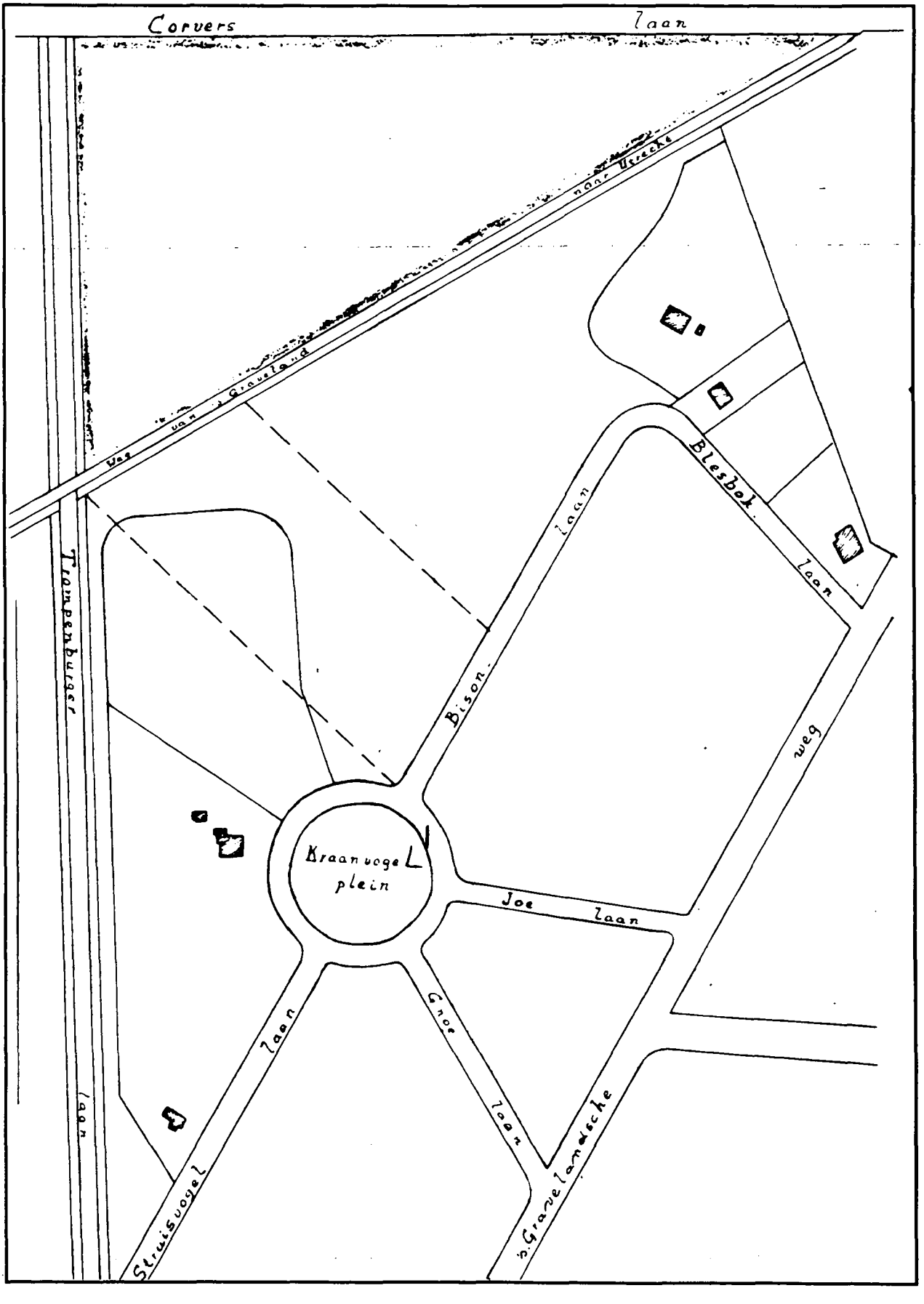

31. Het stadsdeel Zuidelijke stadswijk

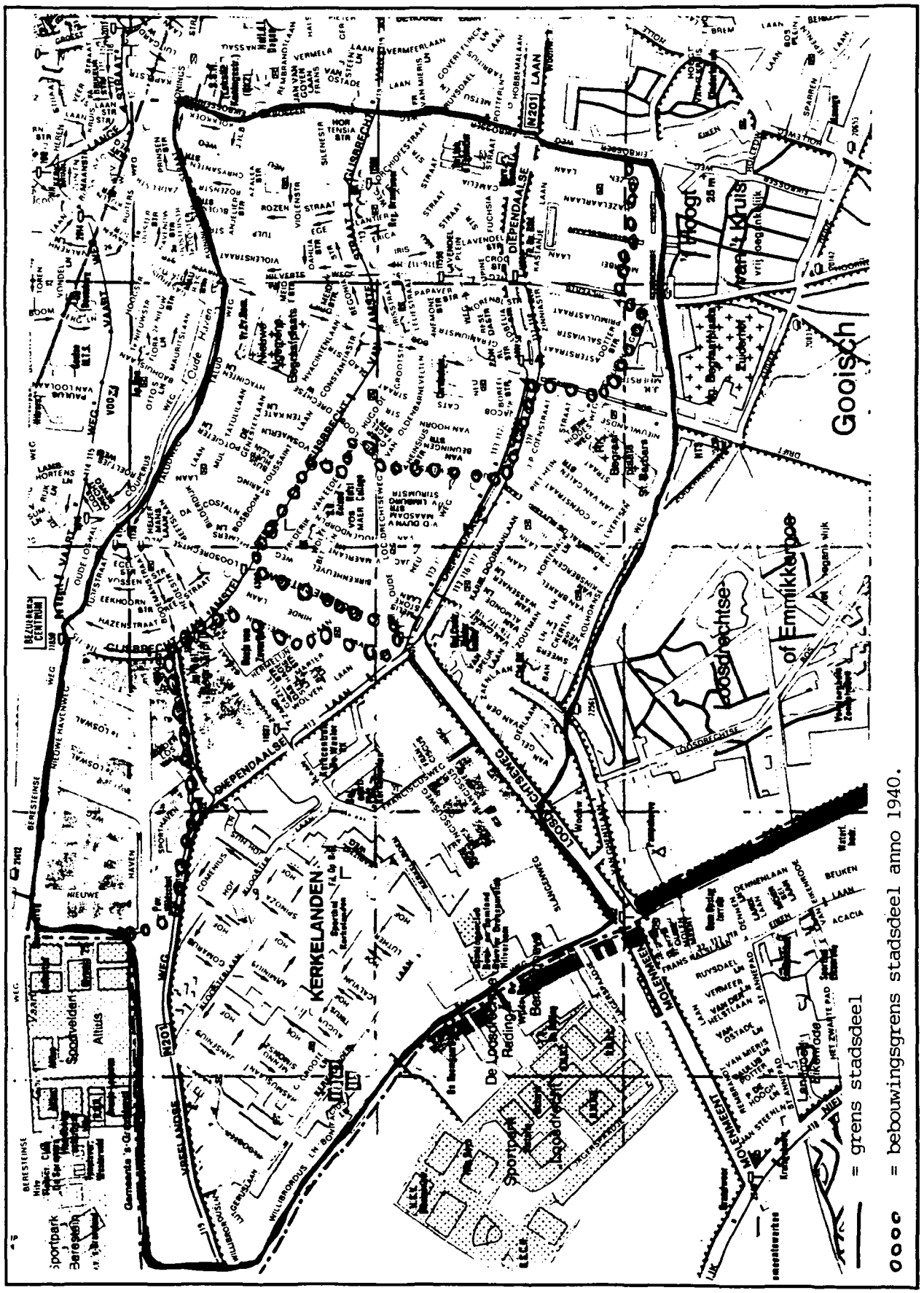

32. Het stadsdeel Zuidoostelijke villawijk

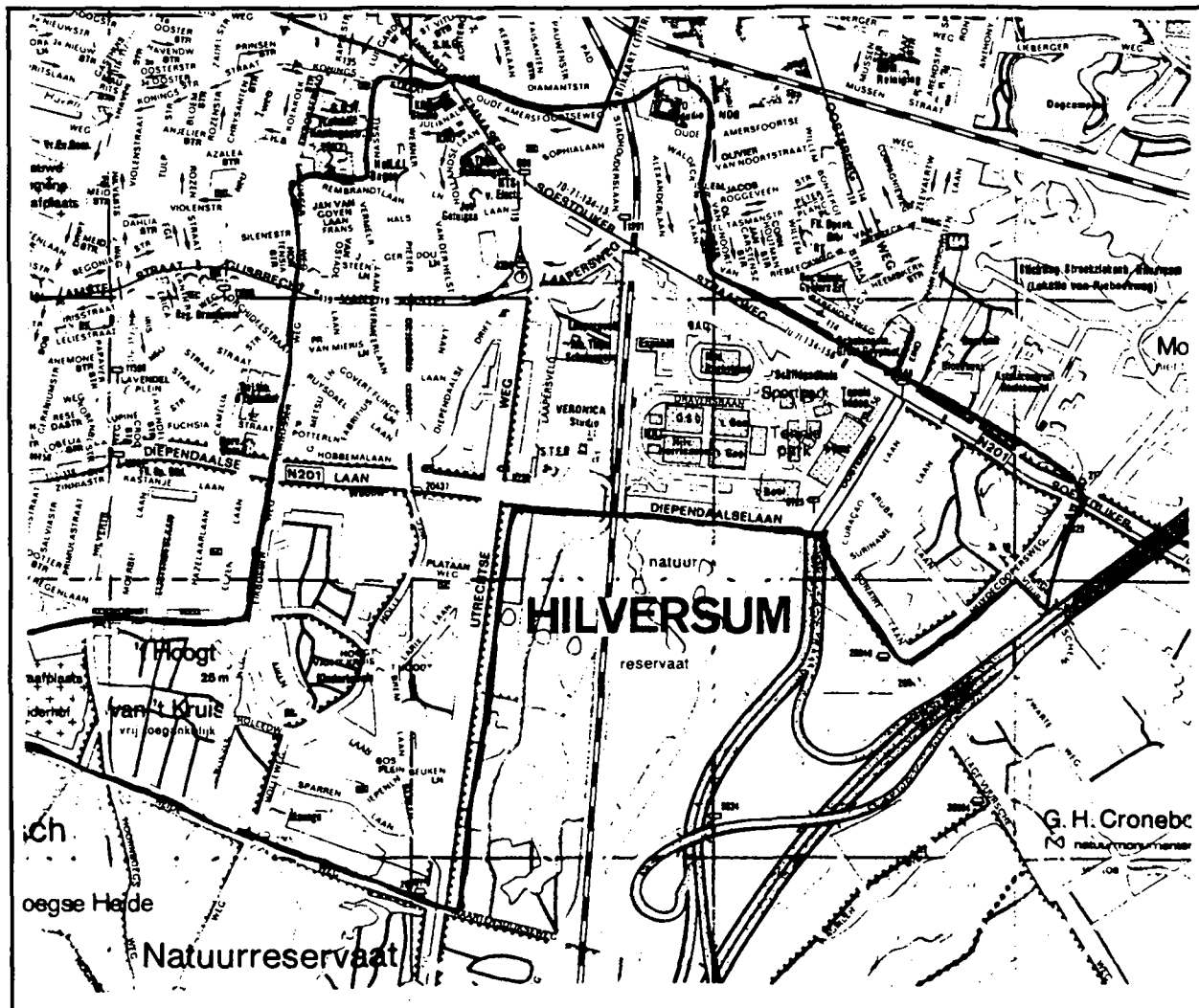

33. Voorstel villapark Alexanderpark 1898 34. Definitief wegenplan villapark 't Hoogt van 't Kruis (1914)

33.

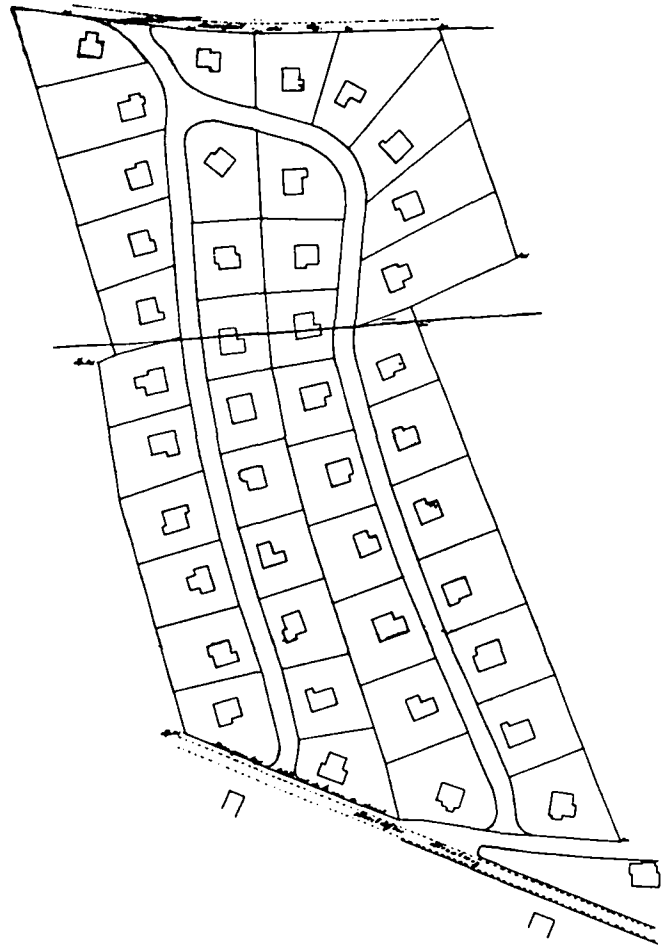

34.

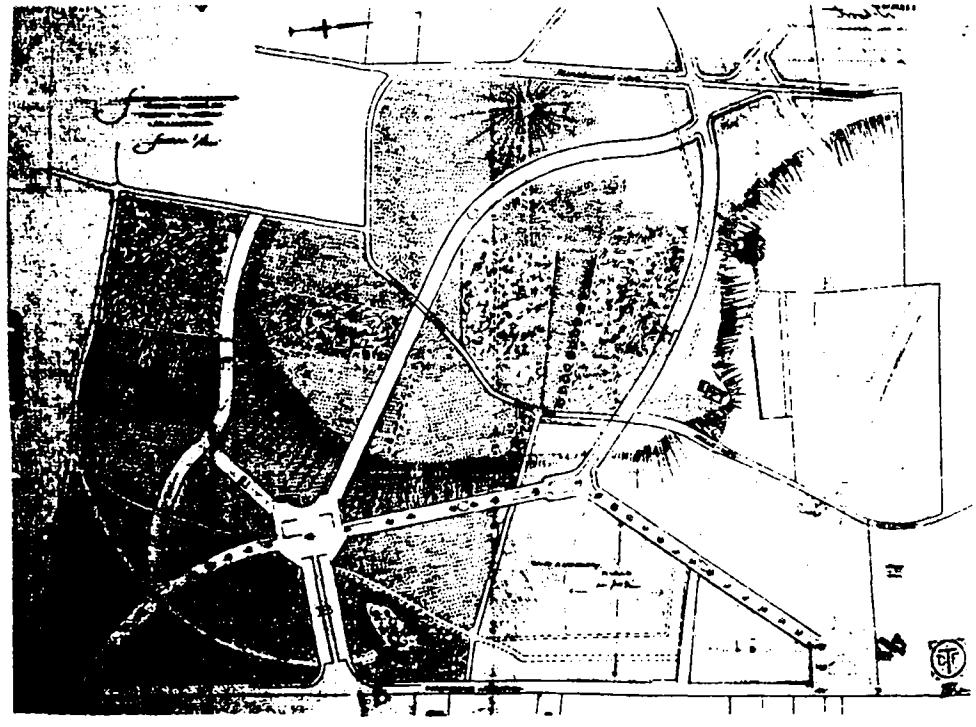

35. Het stadsdeel Oude wijk over 't spoor

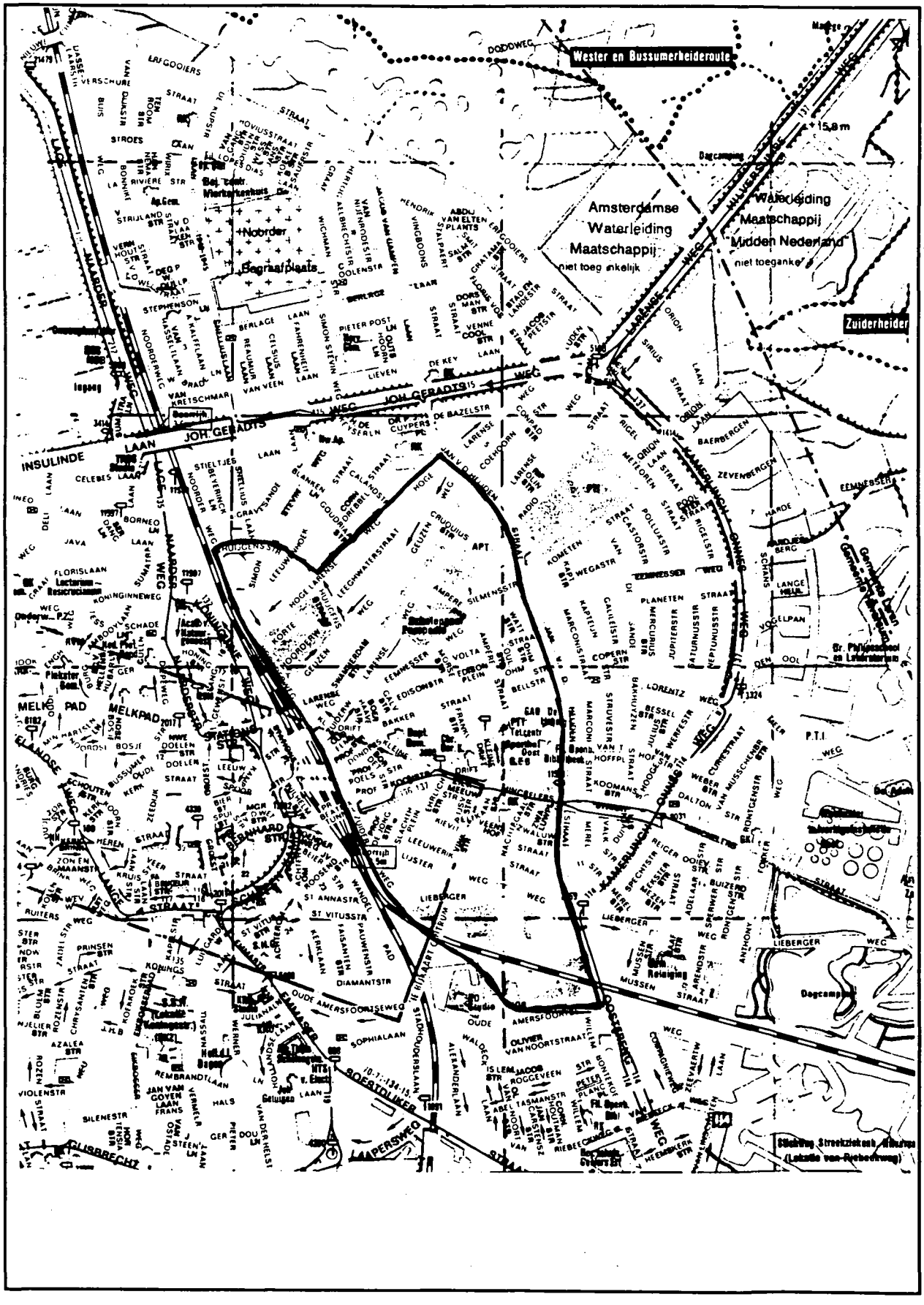

36. Het stadsdeel Nieuwe wijk over 't spoor

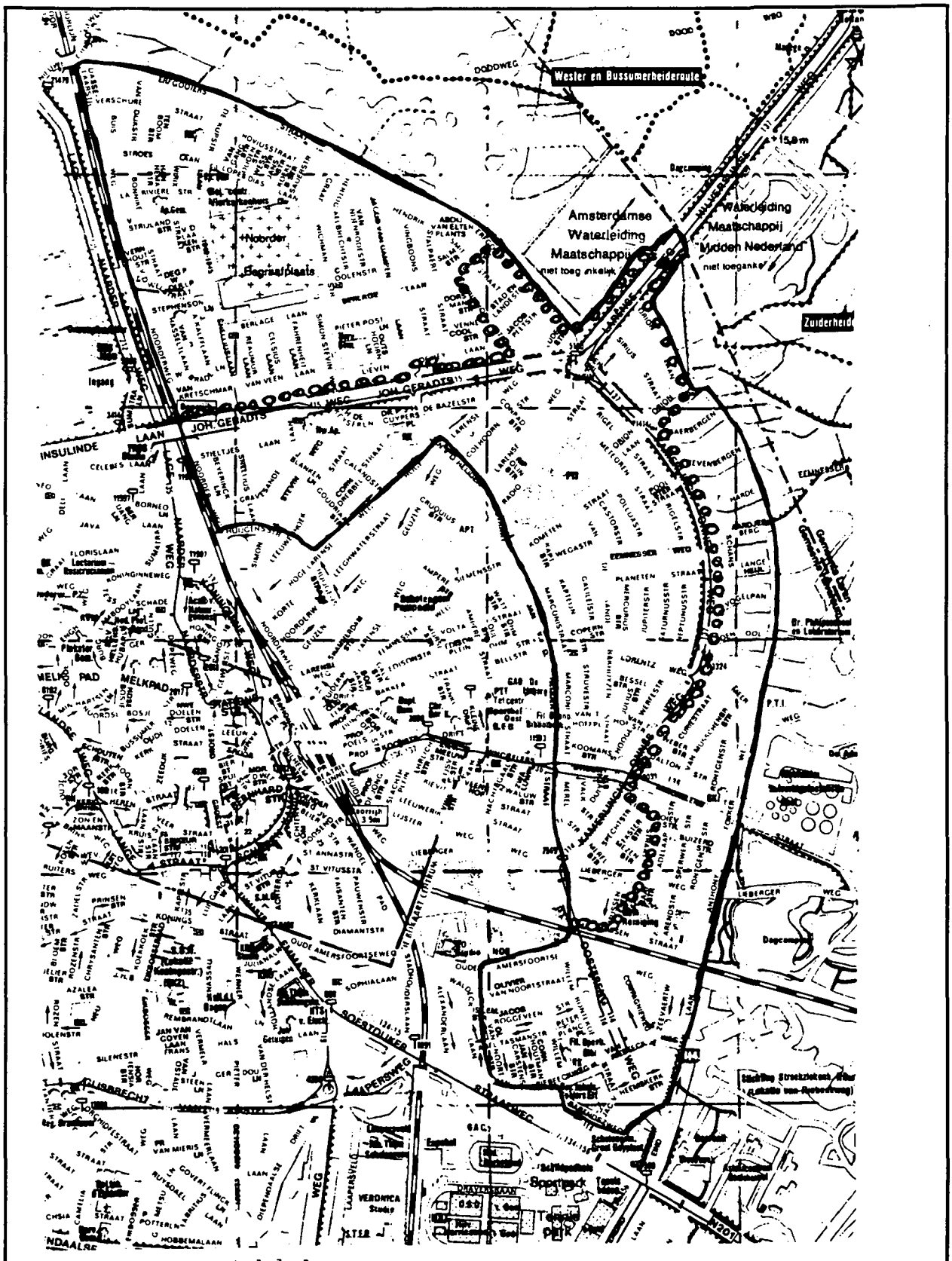

37. Stedebouwkundige typologie en aanwijzing gebieden met bijzondere waarden gemeente Hilversum

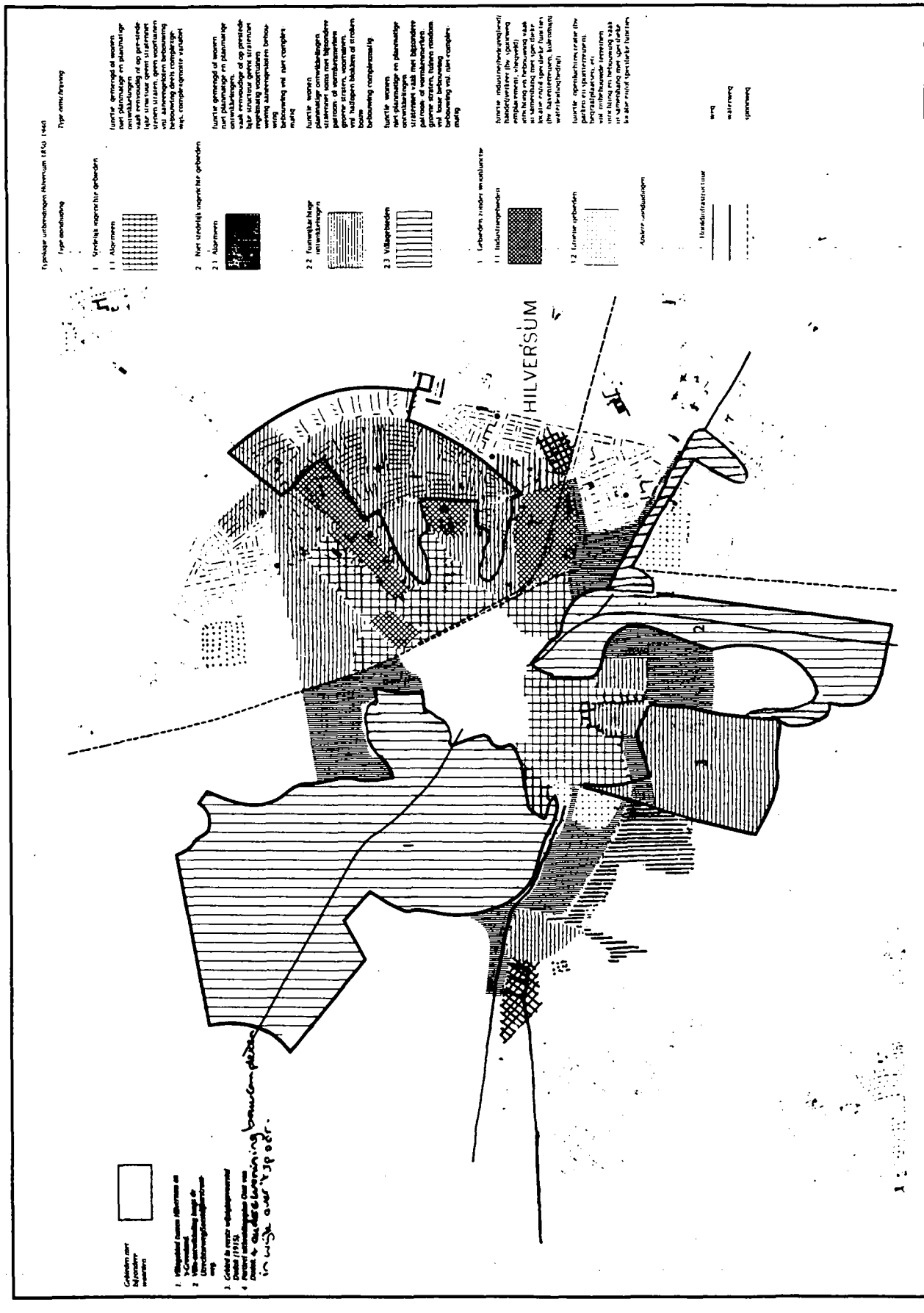

37a. Stedebouwkundige typologie en aanwijzing gebieden met bijzondere waarden in zuidelijk deel Hilversum

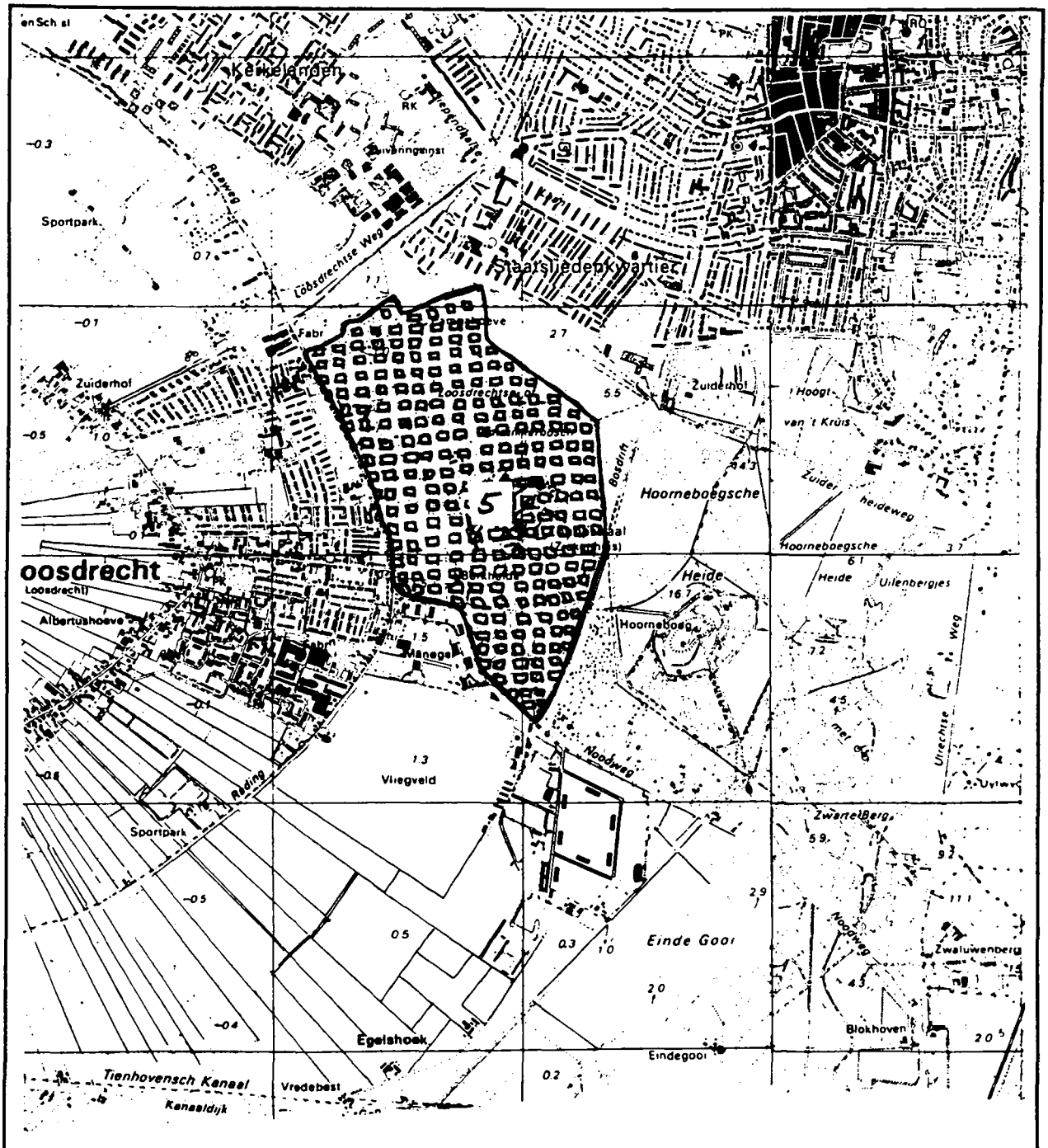

4. Andere gebieden

4.1 Sociaal-medische functie

Gebieden met bijzondere waarden.

5. voormalig sanatorium-complex Zonnestraal.

Register

Objectcode	Straatnaam	Huidige functie	Acc.nr.
Hilversum/wijk 00			
NH-HILV-002	Groest 19	Kantoorpand	0004586
NH-HILV-001	Groest 21	Kantoorpand	0004585
NH-HILV-003	Groest 23	Amusementschool	0004587
NH-HILV-002	Leeuwenstraat 57	Kantoorpand	0004586
NH-HILV-004	Leeuwenstraat 74	Winkelwoonhuis	0004588
NH-HILV-005	Stationsplein 3;5;7	Stationsgebouw	0004589
NH-HILV-006	Stationsstraat 31;33	Winkelwoonhuis	0004590
Hilversum/wijk 01			
NH-HILV-007	Emmastraat 2	Schouwburg; Horeca geb.	0004591
NH-HILV-008	Emmastraat 10-22	Winkelwoonhuis	0004592
NH-HILV-009	Emmastraat 26	Apotheek	0004593
NH-HILV-010	's-Gravelandseweg 1	Restaurant;Woonhuis	0004594
NH-HILV-011	's-Gravelandseweg 3;5	Winkelwoonhuis	0004595
NH-HILV-012	's-Gravelandseweg 2;4	Winkelwoonhuis	0004596
NH-HILV-013	's-Gravelandseweg 8 B	Kiosk	0004597
NH-HILV-014	's-Gravelandseweg 33;35 A;B	Winkelwoonhuizen	0004598
NH-HILV-015	's-Gravelandseweg 38;40	Winkelwoonhuizen	0004599
NH-HILV-016	's-Gravelandseweg 42;44	Winkelwoonhuis	0004600
NH-HILV-017	's-Gravelandseweg 46 A-D	Winkelwoonhuis	0004601
NH-HILV-018	Groest 104;106	Woonhuis	0004602
NH-HILV-019	Groest 116	Woonhuis;Winkel; Café	0004603
NH-HILV-020	Groest 124	Winkelwoonhuis	0004604
NH-HILV-044	Groest 136;138	Winkelwoonhuis	0004628
NH-HILV-021	Herenstraat 10 A;B	Woonhuis	0004605
NH-HILV-022	Herenstraat 32;32; 32AB	Schoolgebouw	0004606
NH-HILV-023	Herenstraat 38	Tapijtfabriek	0004607
NH-HILV-058	Herenstraat 39-41	Winkelwoonhuizen	0004642
NH-HILV-024	Herenstraat 67	Woonhuis	0004608
NH-HILV-025	Herenstraat 69	Woonhuis	0004609
NH-HILV-010	Kerkbrink 2	Restaurant;Woonhuis	0004594
NH-HILV-026	Kerkbrink 4	Kerk	0004610
NH-HILV-027	Kerkbrink 6	Museum	0004611
NH-HILV-030	Kerkbrink 18;20	Winkelwoonhuis	0004614
NH-HILV-028	Kerkbrink 23	Veiling	0004612
NH-HILV-029	Kerkstraat 10;12	Winkelwoonhuizen	0004613
NH-HILV-031	Kerkstraat 32	Winkelwoonhuis	0004615
NH-HILV-032	Kerkstraat 34;36	Winkelwoonhuis	0004616
NH-HILV-033	Kerkstraat 40;42	Winkelwoonhuizen	0004617
NH-HILV-034	Kerkstraat 41;43;45	Winkelwoonhuizen	0004618
NH-HILV-035	Kerkstraat 58;60	Winkelwoonhuis	0004619
NH-HILV-036	Kerkstraat 62;64;66	Winkelwoonhuizen	0004620
NH-HILV-037	Kerkstraat 87	Winkelwoonhuis	0004621
NH-HILV-038	Kerkstraat 90;92	Winkelwoonhuizen	0004622
NH-HILV-039	Kerkstraat 91	Winkel	0004623
NH-HILV-040	Kerkstraat 96;98	Winkelwoonhuis	0004624

NH-HILV-012	Kerkstraat 112	Winkelwoonhuis	0004596
NH-HILV-023	Koornstraat 2-12	Tapijtfabriek	0004607
NH-HILV-041	Kruissteeg 19	Appartementen	0004625
NH-HILV-042	Kruissteeg 21;23	Woonhuis	0004626
NH-HILV-043	Kruissteeg 32;34	Woonhuis	0004627
NH-HILV-044	Langestraat 2;4	Winkelwoonhuis	0004628
NH-HILV-045	Langestraat 86;88	Winkelwoonhuis	0004629
NH-HILV-046	Langestraat 94	Winkelwoonhuis	0004630
NH-HILV-047	Langestraat 96;98	Woonhuizen	0004631
NH-HILV-048	Nassaulaan 8;10	Woonhuis	0004632
NH-HILV-049	Nassaulaan 12;14	Woonhuis	0004633
NH-HILV-050	Neuweg 31	School	0004634
NH-HILV-014	Albert Perkstraat 1;3;5	Winkelwoonhuizen	0004598
NH-HILV-051	Torenlaan 20	Woonhuis	0004635
NH-HILV-052	Torenlaan 21;23	Woonhuizen	0004636
NH-HILV-053	Torenlaan 25	Kerk	0004637
NH-HILV-054	Vaartweg 4	Winkelwoonhuis	0004638
NH-HILV-055	Vaartweg 8;10;12	Winkelwoonhuizen	0004639
NH-HILV-056	Vaartweg 14;16	Winkelwoonhuizen	0004640
NH-HILV-057	Vaartweg 22 A	Winkelwoonhuis	0004641
NH-HILV-019	Veerstraat 3	Woonhuis;Winkel;Café	0004603
NH-HILV-058	Veerstraat 42-54	Winkels;Woonhuizen	0004642
NH-HILV-059	Zeedijk 32	Transformatorhuis	0004643

Hilversum/wijk 02

NH-HILV-060	Havenstraat 1;3	Winkelwoonhuis	0004644
NH-HILV-061	Havenstraat 41	Winkelwoonhuis	0004645
NH-HILV-062	Havenstraat 71	Sportschool	0004646
NH-HILV-063	Havenstraat 75	Winkelwoonhuis	0004647
NH-HILV-064	Havenstraat 109;111; 113	Winkelwoonhuizen	0004648
NH-HILV-065	Havenstraat 139;139 A	Kantoor (?)	0004649
NH-HILV-060	Kolenstraat 2	Winkelwoonhuis	0004644
NH-HILV-066	Mauritslaan 9;11	Dubbele villa	0004650
NH-HILV-067	Mauritslaan 34;36	Dubbele villa	0004651
NH-HILV-068	Oude Haven 1	?	0004652
NH-HILV-069	Vaartweg 47;49	Villa	0004653
NH-HILV-070	Vaartweg 51	Villa	0004654
NH-HILV-071	Zadelstraat 3	Kerk	0004655

Hilversum/wijk 03

NH-HILV-072	Emmastraat 5	Kerk	0004656
NH-HILV-073	Emmastraat 7	Pastorie	0004657
NH-HILV-074	Emmastraat 13	Kantoor	0004658
NH-HILV-075	Emmastraat 27 A	Herenhuis	0004659
NH-HILV-076	Groest 101-127	Appartementengebouw	0004660
NH-HILV-077	Prins Bernhardlaan 160	School	0004661
NH-HILV-078	Schapenkamp	250Woonhuis	0004662

Hilversum/wijk 04

NH-HILV-079	Groest 12	Cultureel Centrum	0004663
NH-HILV-080	Groest 36	Winkelwoonhuis	0004664
NH-HILV-081	Kerkstraat 38 A	Dienstencentrum	0004665
NH-HILV-082	Koninginneweg 40	Pastorie	0004666
NH-HILV-083	Koninginneweg 42	School	0004667
NH-HILV-084	Koninginneweg 44	Cultureel Centrum	0004668
NH-HILV-085	Lage Naarderweg 2;4; 6;8	Stadswoonhuizen	0004669

NH-HILV-086	Lage Naarderweg 76; 78;78 B	Kantoor (?)	0004670
NH-HILV-087	Langgewenst 1	?	0004671
NH-HILV-088	Naarderstraat 7	Café;Woonhuis	0004672
NH-HILV-089	Naarderstraat 106	Kerk	0004673

Hilversum/wijk 10

NH-HILV-090	Badhuislaan TO	Object op straat	0004674
NH-HILV-091	Badhuislaan 10	Museum	0004675
NH-HILV-092	Badhuislaan 12	Villa	0004676
NH-HILV-093	Badhuislaan 15	Kerk	0004677
NH-HILV-094	Badhuislaan 25	Villa	0004678
NH-HILV-095	Bergweg 6;6 A	Kerk	0004679
NH-HILV-096	Bergweg 8	Woonhuis	0004680
NH-HILV-097	Boomberglaan 4	Villa	0004681
NH-HILV-098	Boomberglaan 14	Kerk	0004682
NH-HILV-099	Boomberglaan 23	Villa	0004683
NH-HILV-100	Boomberglaan 25	Villa	0004684
NH-HILV-101	Boomberglaan 57	Villa	0004685
NH-HILV-102	Boomberglaan 63	Villa	0004686
NH-HILV-103	Couperusweg 6	Villa	0004687
NH-HILV-104	's-Gravelandseweg 41; 41 A	Burgerwoonhuis	0004688
NH-HILV-105	's-Gravelandseweg 45	Herenhuis	0004689
NH-HILV-106	's-Gravelandseweg 55	Bibliotheek	0004690
NH-HILV-107	's-Gravelandseweg 57	Sociëteit	0004691
NH-HILV-108	's-Gravelandseweg 63 t/m 75	Kantoren	0004692
NH-HILV-109	's-Gravelandseweg 77; 77 A	Villa	0004693
NH-HILV-110	Burgemeester Gülcherlaan 34;36	Woonhuizen	0004694
NH-HILV-111	P.C. Hooftweg 1	Villa	0004695
NH-HILV-112	P.C. Hooftweg 3	Villa	0004696
NH-HILV-113	P.C. Hooftweg 5	Kantoor	0004697
NH-HILV-114	Lambertus Hortensiuslaan 2-32	Flatgebouw	0004698
NH-HILV-115	Jonkerweg 1	Studioruimte	0004699
NH-HILV-116	Jonkerweg 15;15 A	Kantoor	0004700
NH-HILV-117	Jonkerweg 19	Woonhuis	0004701
NH-HILV-118	Van Lenneplaan 25 A	Woonhuis	0004702
NH-HILV-119	Van Lenneplaan 27	Woonhuis	0004703
NH-HILV-120	Van Lenneplaan 37	Woonhuis	0004704
NH-HILV-121	Lindenheuvel 1	Herenhuis	0004705
NH-HILV-122	Van der Lindenlaan 2	Kantoor	0004706
NH-HILV-094	Mauritslaan 38	Villa	0004678
NH-HILV-123	Oranjelaan 12	Villa	0004707
NH-HILV-179	Oranjelaan 13	Villa	0004763
NH-HILV-124	Otto'slaan 7;9	Villa	0004708
NH-HILV-125	Otto'slaan 8	Villa	0004709
NH-HILV-126	Otto'slaan 16;18	?	0004710
NH-HILV-127	Peerlkamplaan 1	Villa	0004711
NH-HILV-128	Peerlkamplaan 3	Villa	0004712
NH-HILV-129	Peerlkamplaan 5	Kantoor	0004713
NH-HILV-130	Peerlkamplaan 7	Kantoor	0004714
NH-HILV-131	Peerlkamplaan 8	Woonhuis	0004715
NH-HILV-132	Peerlkamplaan 12	Villa	0004716
NH-HILV-133	Peerlkamplaan 14;16	Villa	0004717
NH-HILV-134	Peerlkamplaan 18;20	Villa	0004718
NH-HILV-135	Albertus Perkstraat 4 A	Kerk	0004719

NH-HILV-136	Albertus Perkstraat 12	Villa	0004720
NH-HILV-137	Albertus Perkstraat 31	Villa	0004721
NH-HILV-138	Albertus Perkstraat 35	Kantoor	0004722
NH-HILV-139	Albertus Perkstraat 37	Burgermanswoning	0004723
NH-HILV-140	Albertus Perkstraat 50	Villa	0004724
NH-HILV-141	Albertus Perkstraat 52	Villa	0004725
NH-HILV-142	Albertus Perkstraat 59	Villa	0004726
NH-HILV-143	Albertus Perkstraat 63;65	Villa	0004727
NH-HILV-144	Albertus Perkstraat 69;71	Villa	0004728
NH-HILV-145	Roeltjesweg 1	Villa	0004729
NH-HILV-146	De Rijklaan 1	Kantoor	0004730
NH-HILV-147	De Rijklaan 7	Villa	0004731
NH-HILV-148	Burgemeester Schooklaan 2	Woonhuis	0004732
NH-HILV-149	Burgemeester Schooklaan 5	Villa	0004733
NH-HILV-119	Burgemeester Schooklaan 9	Woonhuis	0004703
NH-HILV-150	Burgemeester Schooklaan 10;12	Woonhuis	0004734
NH-HILV-151	Burgemeester Schooklaan 20	Woonhuis	004735
NH-HILV-152	Schuttersweg 8	Villa	0004736
NH-HILV-153	Schuttersweg 10	Studio	0004737
NH-HILV-154	Schuttersweg 26	School	0004738
NH-HILV-155	Schuttersweg 34	Padvindershuis	0004739
NH-HILV-156	Schuttersweg 36	School	0004740
NH-HILV-157	Schuttersweg 38	School	0004741
NH-HILV-158	Spieghellaan 1;3	Villa	0004742
NH-HILV-159	Spieghellaan 2	Villa	0004743
NH-HILV-160	Spieghellaan 4	Weeshuis	0004744
NH-HILV-161	Spieghellaan 5;7	Villa	0004745
NH-HILV-162	Sterrelaan 60;62;64;66	Woonhuizen	0004746
NH-HILV-163	Torenlaan 30	Villa	0004747
NH-HILV-164	Torenlaan 35	Villa	0004748
NH-HILV-165	Torenlaan 36	Villa	0004749
NH-HILV-166	Torenlaan 37;39	Villa	0004750
NH-HILV-167	Torenlaan 38;40	Villa	0004751
NH-HILV-168	Torenlaan 41;43	Villa	0004752
NH-HILV-169	Torenlaan 42	Villa	0004753
NH-HILV-170	Torenlaan 45	Villa	0004754
NH-HILV-171	Vaartweg 32;34	Villa	0004755
NH-HILV-172	Vaartweg 50	Villa	0004756
NH-HILV-173	Vaartweg 50 B	Villa	0004757
NH-HILV-174	Vaartweg 68	Villa	0004758
NH-HILV-175	Vaartweg 89;89 A	Kantoor	0004759
NH-HILV-176	Vaartweg 200	Boerderij	0004760
NH-HILV-177	Vondellaan 10	Villa	0004761
NH-HILV-178	Van Yssumlaan 5;7	Woonhuis	0004762
NH-HILV-179	Zonnelaan 3	Villa	0004763
NH-HILV-180	Zonnelaan 22	Villa	0004764

Hilversum/wijk 11

NH-HILV-181	Borneolaan 7	Woonhuis	0004765
NH-HILV-182	Borneolaan 18	Woonhuis	0004766
NH-HILV-183	Borneolaan 19;21	Herenhuizen	0004767
NH-HILV-184	Borneolaan 32-34	Woonhuizen	0004768
NH-HILV-185	Borneolaan 37	Herenhuis	0004769
NH-HILV-218	Borneolaan 40-50	Middenstandswoningen	0004802
NH-HILV-186	Dudokpark ong.	Afvalbak	0004770

NH-HILV-187	Dudokpark 1	Raadhuis	0004771
NH-HILV-188	Dudokpark 10	Villa	0004772
NH-HILV-189	Graaf Florislaan 7	Landhuis	0004773
NH-HILV-190	Graaf Florislaan 17	Villa	0004774
NH-HILV-191	Graaf Florislaan 19	Villa	0004775
NH-HILV-192	Graaf Florislaan 21;23	Villa	0004776
NH-HILV-193	Graaf Florislaan 24;26	Villa	0004777
NH-HILV-194	Graaf Florislaan 28;30	Villa	0004778
NH-HILV-195	Graaf Florislaan 30 A	Villa	0004779
NH-HILV-196	Graaf Florislaan 32	Villa	0004780
NH-HILV-197	Graaf Florislaan 34	Villa	0004781
NH-HILV-198	Graaf Florislaan 36	Villa	0004782
NH-HILV-199	's-Gravelandseweg 48	Herenhuis	0004783
NH-HILV-200	's-Gravelandseweg 52	Studio	0004784
NH-HILV-201	's-Gravelandseweg 70; 72	Woonhuis	0004785
NH-HILV-202	Minister Hartsenlaan 2A	Villa	0004786
NH-HILV-203	Minister Hartsenlaan 4	Herenhuis	0004787
NH-HILV-204	Minister Hartsenlaan 6	Villa	0004788
NH-HILV-205	Minister Hartsenlaan 7	Kantoor	0004789
NH-HILV-206	Minister Hartsenlaan 9	Villa	0004790
NH-HILV-207	Minister Hartsenlaan 12	Villa	0004791
NH-HILV-220	Burg. Van Hellenberg-Hubarlaan 1	Villa	0004804
NH-HILV-208	Hoge Naarderweg 2	Woonhuis	0004792
NH-HILV-209	Hoge Naarderweg 59; 59 A	Villa	0004793
NH-HILV-210	Insulindelaan 19	Landhuis	0004794
NH-HILV-211	Javalaan ong.	Lantaarnpaal	0004795
NH-HILV-184	Javalaan 33-35	Woonhuizen	0004768
NH-HILV-218	Javalaan 37-43	Middenstandswoningen	0004802
NH-HILV-212	Koninginneweg 17;19	Villa	0004796
NH-HILV-213	Koninginneweg 20 A;B	Villa	0004797
NH-HILV-214	Koninginneweg 34	Villa	0004798
NH-HILV-215	Koninginneweg 37	Villa	0004799
NH-HILV-216	Koninginneweg 38	Villa	0004800
NH-HILV-217	Koninginneweg 39	Villa	0004801
NH-HILV-218	Lage Naarderweg 17-21	Middenstandswoningen	0004802
NH-HILV-219	Lage Naarderweg 47	Kantoor	0004803
NH-HILV-220	Burgemesster Lambooylaan 2	Villa	0004804
NH-HILV-221	Burgemeester Lambooylaan 11;13	Villa	0004805
NH-HILV-222	Burgemeester Lambooylaan 15;17	Villa	0004806
NH-HILV-223	Burgemeester Lambooylaan 19	Villa	0004807
NH-HILV-224	Burgemeester Lambooylaan 21	Villa	0004808
NH-HILV-225	Burgemeester Lambooylaan 23;25	Villa	0004809
NH-HILV-226	Burgemeester Lambooylaan 27;29	Villa	0004810
NH-HILV-227	Burgemeester Lambooylaan 31	Villa	0004811
NH-HILV-228	Melkpad 12	Kerk	0004812
NH-HILV-229	Melkpad 20	Villa	0004813
NH-HILV-230	Melkpad 32	Herenhuis	0004814
NH-HILV-231	Melkpad 33	Villa	0004815
NH-HILV-232	Melkpad 34	Museum	0004816

NH-HILV-233	Melkpad 37	Villa	0004817
NH-HILV-234	Naarderstraat 75;77;79	Woonhuis	0004818
NH-HILV-216	Naarderstraat 95;97	Villa	0004800
NH-HILV-235	Oude Enghweg 4	Kantoor	0004819
NH-HILV-236	Oude Enghweg 8	Villa	0004820
NH-HILV-237	Oude Enghweg 11;13	Villa	0004821
NH-HILV-238	Oude Enghweg 12;14	Villa	0004822
NH-HILV-239	Oude Enghweg 18;20	Villa	0004823
NH-HILV-240	Oude Enghweg 19	Logegebouw (?)	0004824
NH-HILV-241	Oude Enghweg 21	Kantoor	0004825
NH-HILV-242	Oude Enghweg 25	Villa	0004826
NH-HILV-243	Oude Enghweg 28	Kerkgebouw	0004827
NH-HILV-244	Oude Enghweg 30	Villa	0004828
NH-HILV-245	Oude Enghweg 32	Villa	0004829
NH-HILV-246	Oude Enghweg 34;36	Villa	0004830
NH-HILV-247	Oude Enghweg 38;40	Villa	0004831
NH-HILV-184	Serdanglaan 2-4	Woonhuizen	0004768
NH-HILV-218	Sumatralaan 18-22	Middenstandswoningen	0004802
NH-HILV-184	Sumatralaan 21-23	Woonhuizen	0004768
NH-HILV-248	Sumatralaan 40	School	0004832
NH-HILV-249	Tesselschadelaan 17	Kerk	0004833

Hilversum/wijk 12

NH-HILV-250	Borneolaan 1	Villa	0004834
NH-HILV-251	Bothalaan 1	Kantoor	0004835
NH-HILV-252	Bussumergrintweg 4;6	Herenhuis	0004836
NH-HILV-253	Bussumergrintweg 40	Landhuis	0004837
NH-HILV-254	Ceintuurbaan 2	Kantoor	0004838
NH-HILV-255	Godelindeweg 6;8	Dubbele villa	0004839
NH-HILV-256	Godelindeweg 17	Kantoor	0004840
NH-HILV-257	Van Hengellaan 2	Kantoor	0004841
NH-HILV-258	Heuvellaan 33	Studio	0004842
NH-HILV-259	Hoge Naarderweg 28	Villa	0004843
NH-HILV-260	Hoge Naarderweg 61	Villa	0004844
NH-HILV-250	Hoge Naarderweg 62	Villa	0004834
NH-HILV-261	Hoge Naarderweg 93	Villa	0004845
NH-HILV-262	Koninginneweg 2	Villa	0004846
NH-HILV-263	Koninginneweg 2;2 A;B	Dubbele villa	0004847
NH-HILV-264	Koninginneweg 6 A	Kantoor	0004848
NH-HILV-265	Koninginneweg 7	Kantoor	0004849
NH-HILV-266	Koninginneweg 8	Kantoor	0004850
NH-HILV-267	Koninginneweg 9	Villa	0004851
NH-HILV-268	Koninginneweg 11	Kantoor	0004852
NH-HILV-260	Koninginneweg 13	Villa	0004844
NH-HILV-269	Krugerweg 5	Villa	0004853
NH-HILV-270	Middenweg 1	Kantoor	0004854
NH-HILV-271	Middenweg 3	Buitenwoonhuis	0004855
NH-HILV-272	Middenweg 8;10	Stadswoonhuis	0004856
NH-HILV-273	Middenweg 12;14	Stadswoonhuis	0004857
NH-HILV-274	Middenweg 16;18	Stadswoonhuis	0004858
NH-HILV-275	Middenweg 20	Villa	0004859
NH-HILV-276	Jac. Pennweg 16	Watertoren	0004860
NH-HILV-277	Steynlaan 3	Herenhuis	0004861
NH-HILV-278	Steynlaan 5	Villa	0004862
NH-HILV-279	Steynlaan 6	Villa	0004863
NH-HILV-280	Steynlaan 8	Herenhuis	0004864
NH-HILV-281	Steynlaan 10	Villa	0004865
NH-HILV-282	Trompenbergerweg 4;6	Herenhuis	0004866
NH-HILV-283	Trompenbergerweg 7	Villa	0004867
NH-HILV-284	Trompenbergerweg 35	Landhuis	0004868

NH-HILV-285	Christiaan de Wetlaan 1	Villa	0004869
NH-HILV-286	Witte Kruislaan 6	Villa	0004870
NH-HILV-287	Witte Kruislaan 8	Herenhuis	0004871
NH-HILV-288	Witte Kruislaan 45	Woonhuis	0004872

Hilversum/wijk 13

NH-HILV-289	Beethovenlaan 1	Woonhuis	0004873
NH-HILV-290	Beethovenlaan 3	Landhuis	0004874
NH-HILV-291	Beethovenlaan 23	Herenhuis	0004875
NH-HILV-292	Beethovenlaan 27	Landhuis	0004876
NH-HILV-293	Beethovenlaan 29	Landhuis	0004877
NH-HILV-294	Beethovenlaan 33	Herenhuis	0004878
NH-HILV-295	Beethovenlaan 41;43	Landhuis	0004879
NH-HILV-296	Bisonlaan 6	Landhuis	0004880
NH-HILV-297	Blesboklaan ong.	Lantaarnpaal	0004881
NH-HILV-298	Blesboklaan 4	Landhuis	0004882
NH-HILV-299	Boslaan 7	Villa	0004883
NH-HILV-300	Bussumergrintweg 3	Lanhuis	0004884
NH-HILV-301	Bussumergrintweg 17	Landhuis	0004885
NH-HILV-302	Bussumergrintweg 19	Landhuis	0004886
NH-HILV-303	's-Gravelandseweg 131	Kantoor	0004887
NH-HILV-304	's-Gravelandseweg 142	Landhuis	0004888
NH-HILV-305	's-Gravelandseweg 144	Kerk	0004889
NH-HILV-306	's-Gravelandseweg 146;148	Landhuis	0004890
NH-HILV-307	's-Gravelandseweg 151	Buitenwoonhuis	0004891
NH-HILV-308	's-Gravelandseweg 164	Buitenwoonhuis	0004892
NH-HILV-309	's-Gravelandseweg 166; 166 A	Villa	0004893
NH-HILV-310	's-Gravelandseweg 168	Villa	0004894
NH-HILV-311	's-Gravelandseweg 178	Kantoor	0004895
NH-HILV-312	's-Gravelandseweg 180	Villa	0004896
NH-HILV-313	's-Gravelandseweg 182	Woonhuis	0004897
NH-HILV-314	's-Gravelandseweg 184-190	Woonhuis	0004898
NH-HILV-315	's-Gravelandseweg 192	Woonhuis	0004899
NH-HILV-316	Hertog Hendriklaan 1	Woonhuis	0004900
NH-HILV-317	Hertog Hendriklaan 8	Kantoor	0004901
NH-HILV-318	Hoflaan 2	Villa	0004902
NH-HILV-319	Hoflaan 5	Villa	0004903
NH-HILV-320	Hoflaan 7	Villa	0004904
NH-HILV-321	Hoflaan 18	School	0004905
NH-HILV-322	Joelaan 2	Woonhuis	0004906
NH-HILV-323	Kraanvogelplein 15	Woonhuis	0004907
NH-HILV-324	Mozartlaan 6	School	0004908
NH-HILV-325	Mozartlaan 9	Woonhuis	0004909
NH-HILV-326	Mozartlaan 33	School	0004910
NH-HILV-327	Nimrodlaan 8 (?)	Villa	0004911
NH-HILV-328	Nimrodlaan 12	Bejaardentehuis	0004912
NH-HILV-329	Palestrinalaan 11	Landhuis	0004913
NH-HILV-330	Parklaan 1	Villa	0004914
NH-HILV-331	Regentesselaan 2	Stadse vakwerkvilla	0004915
NH-HILV-332	Regentesselaan 21	Onbekend	0004916
NH-HILV-333	Rossinilaan 4	Buitenwoonhuis	0004917
NH-HILV-334	Rossinilaan 9	Herenhuis	0004918
NH-HILV-335	Rossinilaan 11	Woonhuis	0004919
NH-HILV-336	Rossinilaan 13	Landhuis	0004920
NH-HILV-337	Struisvogellaan 1	Woonhuis;Stal	0004921
NH-HILV-338	Sweelincklaan 9	Herenhuis	0004922
NH-HILV-339	Sweelincklaan 18-30	Herenhuis	0004923
NH-HILV-340	Wagnerlaan 1;1;3;5 AB	Woonhuizen	0004924

NH-HILV-341	Wagnerlaan 7	Landhuis	0004925
NH-HILV-342	Wagnerlaan 30	Villa	0004926

Hilversum/wijk 20

NH-HILV-343	Bosdrift e.o.	Woningbouwcomplex	0004927
NH-HILV-343A	Bosdrift 1-19;23-29	Arbeiderswoningen	0004928
NH-HILV-343B	Bosdrift 21	School	0004929
NH-HILV-343A	Hilvertsweg 2-12	Arbeiderswoningen	0004928
NH-HILV-344	Koekkoekstraat, J.H.B. 53-65	Woonhuizen	0004931
NH-HILV-343A	Meidoornstaat 1-11; 4-14	Arbeiderswoningen	0004928
NH-HILV-343C	Meidoornstraat 2	Praktijkgebouw	0004930
NH-HILV-345	Violenstraat 84 TO	Bouwwerkplaats	0004932

Hilversum/wijk 21

NH-HILV-358	Anemonenstraat 1-61; 2-38	Woningbouwcomplex	0004947
NH-HILV-346	Asterstraat 4-54 3-41	Woningbouw	0004933
NH-HILV-348A	Bosdrift 53	Kerk	0004936
NH-HILV-348	Bosdrift 53;55	Kerk en pastorie	0004935
NH-HILV-348B	Bosdrift 55	Pastorie	0004937
NH-HILV-358	Bosdrift 57-97	Woningbouwcomplex	0004947
NH-HILV-347	Bosdrift 99-127	Woningbouwcomplex	0004934
NH-HILV-352	Cameliastraat 1-7;24-28	Woningbouwcomplex	0004941
NH-HILV-355	Cameliastraat e.o.	Woningbouwcomplex	0004944
NH-HILV-349	Cameliastraat 30-46; 9-29	Woningbouwcomplex	0004938
NH-HILV-361A	Crocusstraat 1-9;2-28	Arbeiderswoningen	0004953
NH-HILV-350	Diependaalselaan 138	Kerk	0004939
NH-HILV-361A	Diependaalselaan 156-208	Arbeiderswoningen	0004943
NH-HILV-351	Diependaalselaan 205-267	Woningbouw-complex	0004940
NH-HILV-357	Diependaalselaan 210-216	Woningbouwcomplex	0004946
NH-HILV-360A	Diependaalselaan 218-236	Arbeiderswoningen	0004950
NH-HILV-347	Diependaalselaan 238-264	Woningbouwcomplex	0004934
NH-HILV-362	Dotterstraat 1-39	Woningbouw	0004955
NH-HILV-353	Egelantierstraat 44-70	Woningbouwcomplex	0004942
NH-HILV-352	Egelantierstraat 67-113; 72-120	Woningbouwcomplex	0004941
NH-HILV-353	Egelantierstraat 115	School	0004943
NH-HILV-354	Eikbosserweg 166	School	0004943
NH-HILV-353	Ericastraat 32-54; 29-47	Woningbouwcomplex	0004942
NH-HILV-352	Ericastraat 49-85; 56-90	Woningbouwcomplex	0004941
NH-HILV-349	Fuchsiastraat 1-33	Woningbouwcomplex	0004938
NH-HILV-355	Fuchsiastraat 2-28	Woningbouwcomplex	0004944
NH-HILV-360	Geraniumstraat e.o.	Woningbouwcomplex	0004949
NH-HILV-358	Geraniumstraat 1-17; 2-24	Woningbouwcomplex	0004947
NH-HILV-360A	Geraniumstraat 19-29; 33-41	Arbeiderswoningen	0004950
NH-HILV-347	Geraniumstraat 26-66	Woningbouwcomplex	0004934

NH-HILV-360B	Geraniumstraat 31	School	0004951
NH-HILV-357	Hilvertsweg 146-186	Woningbouwcomplex	0004946
NH-HILV-361A	Hilvertsweg 197-227	Arbeiderswoningen	0004953
NH-HILV-353	Irisstraat 21A-21H;53; 55	Woningbouwcomplex	0004942
NH-HILV-352	Irisstraat 57;70	Woningbouwcomplex	0004941
NH-HILV-349	Irisstraat 72-126; 59-107	Woningbouwcomplex	0004938
NH-HILV-356	Kastanjelaan ong.	Reinwatervijver	0004945
NH-HILV-357	Korenbloemstraat 1-35	Woningbouwcomplex	0004946
NH-HILV-360A	Korenbloemstraat 2-36	Arbeiderswoningen	0004950
NH-HILV-361	Lavendelplein e.o.	Woningbouwcomplex	0004952
NH-HILV-361A	Lavendelplein 1-25	Arbeiderswoningen	0004953
NH-HILV-361A	Lavendelstraat 1-29	Arbeiderswoningen	0004953
NH-HILV-358	Leliestraat 1;3;7-43	Woningbouwcomplex	0004947
NH-HILV-360A	Lobeliastraat 1-29;2-8	Arbeiderswoningen	0004950
NH-HILV-349	Lupinestraat 1-15;2-12	Woningbouwcomplex	0004938
NH-HILV-361A	Lupinestraat 14-20; 24-32;17-35	Arbeiderswoningen	0004953
NH-HILV-361B	Lupinestraat 22	Woningen	0004954
NH-HILV-357	Lupinestraat 37-43; 34-42	Woningbouwcomplex	0004946
NH-HILV-359	Neuweg 148	Kerk	0004948
NH-HILV-353	Neuweg 164-178	Woningbouwcomplex	0004942
NH-HILV-358	Neuweg 196-268	Woningbouwcomplex	0004947
NH-HILV-352	Neuweg 249;251; 257;259	Woningbouwcomplex	0004941
NH-HILV-349	Neuweg 253;255; 261;263	Woningbouwcomplex	0004938
NH-HILV-361A	Neuweg 265-277; 184-194	Arbeiderswoningen	0004953
NH-HILV-357	Neuweg 313-333	Woningbouwcomplex	0004946
NH-HILV-360A	Neuweg 335-347	Arbeiderswoningen	0004950
NH-HILV-347	Neuweg 347A-355	Woningbouwcomplex	0004934
NH-HILV-358	Papaverstraat 1-35; 2-36	Woningbouwcomplex	0004947
NH-HILV-362	Primulastraat 2-46 21-85	Woningbouw	0004955
NH-HILV-360A	Resedastraat 1-9;2-28	Arbeiderswoningen	0004950
NH-HILV-363	Zinniastraat ong.	Pleintje	0004956
NH-HILV-347	Zonnebloemstraat 2-10;1-11	Woningbouwcomplex	0004934

Hilversum/wijk 22

NH-HILV-364	Bosdrift 10 A;B;C	Woonhuis	0004957
NH-HILV-365	Bosdrift 12	Begraafplaats	0004958
NH-HILV-365A	Bosdrift 12	Aulagebouw	0004959
NH-HILV-366	Bosdrift 26;28;30;32	Woonhuizen	0004960
NH-HILV-368	Busken Huetplein ong.	Plein	0004962
NH-HILV-367	Da Costalaan ong.	Straatwand	0004961
NH-HILV-366	Hyacintlaan 90;92; 94;96	Woonhuizen	0004960
NH-HILV-369	Loosdrechtseweg 61	Landhuis	0004963
NH-HILV-370	Taludweg 35 A;B	Kerk	0004964
NH-HILV-371	Taludweg 69	Woonhuis	0004965

Hilversum/wijk 23

NH-HILV-504	Bosdrift 54-76	Woningbouw	0004456
NH-HILV-372	Neuweg 98	Woonhuis	0004966
NH-HILV-373	Neuweg 357	Sportverenigingsgebouw	0004967

Hilversum/wijk 24

NH-HILV-374	Vreelandseweg 1	Begraafplaats	0004968

Hilversum/wijk 25

NH-HILV-375	Vreelandseweg 50	Paviljoen	0004969

Hilversum/wijk 30

NH-HILV-376	Curaçaolaan 28	Woonhuis	0004970
NH-HILV-377	Curaçaolaan 30	Landhuisje	0004971
NH-HILV-378	Emmastraat 35-47	Woonhuizen	0004972
NH-HILV-379	Emmastraat 51;53	Herenhuizen	0004973
NH-HILV-380	Emmastraat 55;57;59	Villa's	0004974
NH-HILV-381	Emmastraat 61	Herenhuis	0004975
NH-HILV-382	Laapersveld ong.	Park	0004976
NH-HILV-383	Laapersveld ong.	Gemaal	0004977
NH-HILV-384	Laapersweg 24	Woonhuis	0004978
NH-HILV-385	Oude Amersfoortseweg ong. BIJ	Spanningsmast	0004979
NH-HILV-386	Oude Amersfoortseweg 40;42	Dubbel woonhuis	0004980
NH-HILV-387	Oude Amersfoortseweg 79;79 A	Omroepgebouw	0004981
NH-HILV-388	Soestdijkerstraatweg 2	Restaurant	0004982
NH-HILV-389	Soestdijkerstraatweg 43	Villa	0004983
NH-HILV-390	Soestdijkerstraatweg 52	Villa	0004984
NH-HILV-391	Soestdijkerstraatweg 86	Kantoor	0004985
NH-HILV-392	Soestdijkerstraatweg 88	Woonhuis	0004986
NH-HILV-393	Soestdijkerstraatweg 90	Woonhuis	0004987
NH-HILV-394	Soestdijkerstraatweg 99	Villa	0004988
NH-HILV-395	Soestdijkerstraatweg 110	Villa	0004989
NH-HILV-396	Sportpark ong.	Dienstgebouw	0004990
NH-HILV-397	Sportpark ong.	Tribune	0004991
NH-HILV-398	Surinamelaan 21	Woonhuis	0004992
NH-HILV-399	Surinamelaan 27	Villa	0004993
NH-HILV-400	Surinamelaan 35	Villa	0004994
NH-HILV-401	Utrechtseweg 13	Villa	0004995
NH-HILV-402	Utrechtseweg 20	Woonhuis	0004996
NH-HILV-403	Utrechtseweg 22	Woonhuis	0004997
NH-HILV-404	Utrechtseweg 29 (?)	Herenhuis	0004998
NH-HILV-405	Utrechtseweg 38	Kantoor	0004999
NH-HILV-406	Utrechtseweg 40	Buitenwoonhuis	0005000
NH-HILV-407	Utrechtseweg 45	Landhuis	0005001
NH-HILV-408	Utrechtseweg 51	Villa	0005002
NH-HILV-409	Waldecklaan 2	Villa	0005003

Hilversum/wijk 31

NH-HILV-424	Gijsbrecht v. Amstelstraat 34-42	Woningbouw	0005018
NH-HILV-424	Gerard Doulaan 1-5	Woningbouw	0005018
NH-HILV-410	Emmastraat 50;52	Studio	0005004
NH-HILV-411	Emmastraat 54;54 A	Herenhuis	0005005

NH-HILV-412	Emmastraat 56	School	0005006
NH-HILV-413	Fabritiuslaan 52	School	0005007
NH-HILV-414	Frans Halslaan 53;55	Kommuniezaal	0005008
NH-HILV-415	Hollandselaan 7;9	Dubbele villa	0005009
NH-HILV-416	Hollandselaan 41;43	Dubbele villa	0005010
NH-HILV-424	Pieter de Hooghlaan 12-18	Woningbouw	0005018
NH-HILV-417	Julianalaan 1	Herenhuis	0005011
NH-HILV-418	Julianalaan 1;3 A	Dubbele villa	0005012
NH-HILV-419	Julianalaan 9;11	Dubbele villa	0005013
NH-HILV-420	Nassaulaan 21	Villa	0005014
NH-HILV-421	Nassaulaan 24	Kantoor	0005015
NH-HILV-422	Rembrandtlaan 30	School	0005016
NH-HILV-423	Rembrandtlaan 35-41	Villa's	0005017
NH-HILV-424	Vermeerlaan 1-11; 15-21	Woningbouw	0005018
NH-HILV-425	Vermeerlaan en omgeving	Woningbouw;School	0005019
NH-HILV-425A	Vermeerlaan en omgeving	Woningbouw	0005020
NH-HILV-425B	Vermeerlaan 13	School	0005021
NH-HILV-426	Wernerlaan 18;20	Dubbel woonhuis	0005022
NH-HILV-427	Wernerlaan 21;23	Woonhuizen	0005023

Hilversum/wijk 32

NH-HILV-428	Beukenlaan 9	Landhuis	0005024
NH-HILV-429	Bremlaan 1-5	Woonhuis	0005025
NH-HILV-430	Bremlaan 2	Landhuis	0005026
NH-HILV-431	Eikenlaan 39	Landhuis	0005027
NH-HILV-432	Eikenlaan 57	Landhuis	0005028
NH-HILV-433	lepenlaan 9	Landhuis	0005029
NH-HILV-434	Larixlaan 5	Herenhuis	0005030
NH-HILV-435	Larixlaan 10	Landhuis	0005031
NH-HILV-436	Sparrenlaan 9	Woonhuis	0005032
NH-HILV-437	Sparrenlaan 20	Landhuis	0005033
NH-HILV-438	Sparrenlaan 24	Landhuis	0005034
NH-HILV-439	Utrechtseweg 42	Herenhuis	0005035
NH-HILV-440	Utrechtseweg 55	Villa	0005036
NH-HILV-441	Utrechtseweg 59;61	Dubbele villa	0005037
NH-HILV-442	Utrechtseweg 63	Kantoor	0005038
NH-HILV-443	Utrechtseweg 69	Woonhuis	0005039
NH-HILV-444	Utrechtseweg 71	Woonhuis	0005040

Hilversum/wijk 40

NH-HILV-445	Geuzenweg 82;84	Buurtcentrum	0005041
NH-HILV-446	Huygensstraat 104-126	Woningbouw	0005042
NH-HILV-447	Larenseweg 1	Station	0005043
NH-HILV-448	Larenseweg 3;5	Café;Winkelwoonhuis	0005044
NH-HILV-449	Larenseweg 28 A	School	0005045
NH-HILV-450	Larenseweg 127 A	Fabrieksgebouw	0005046
NH-HILV-451	Noorderweg ong.	Transformatorhuis	0005047
NH-HILV-451	Simon Stevinweg ong.	Transformatorhuis	0005047

Hilversum/wijk 41

NH-HILV-459	Bordetstraat 1-19;2-20	Woningbouw	0005061
NH-HILV-452	Edisonplein en omgeving	Woningbouwcomplex	0005048
NH-HILV-454	Edisonstraat 1-45;2-50	Woningbouwcomplex	0005050

NH-HILV-453	Eemnesserweg 107	School	0005049
NH-HILV-454	Galvanistraat 3-17	Woningbouwcomplex	0005050
NH-HILV-457A	J. van de Heydenstraat 198-214	Arbeiderswoningen	0005054
NH-HILV-455	J. van de Heydenstraat 224-228	Woningbouwcomplex	0005051
NH-HILV-460A	Kievitstraat 1-9	Woningbouw	0005063
NH-HILV-455	Kievitstraat 11-97;2-68	Woningbouwcomplex	0005051
NH-HILV-456	Kleine Drift 17	Woonhuis	0005052
NH-HILV-459	Kleine Drift 76-104	Woningbouw	0005061
NH-HILV-460A	Leeuwerikstraat 2-28	Woningbouw	0005063
NH-HILV-455	Leeuwerikstraat 35-75	Woningbouwcomplex	0005051
NH-HILV-461	Lijsterweg 20	Woonhuis	0005065
NH-HILV-458B	Minckelersstraat 28	Pastorie	0005059
NH-HILV-457B	Minckelersstaat 36	School	0005055
NH-HILV-457C	Minckelersstraat 38	School	0005056
NH-HILV-455	Nachtegaalstraat 1-15; 2-16	Woningbouwcomplex	0005051
NH-HILV-457A	Nachtegaalstraat 24-30	Arbeiderswoningen	0005054
NH-HILV-458A	Pelikaanstraat 32	Kerk	0005058
NH-HILV-459	Prof. Poelstraat 1-55; 2-54	Woningbouw	0005061
NH-HILV-460	Slachthuisplein e.o.	Woningbouw; Slachthuis	0005062
NH-HILV-460A	Slachthuisplein 1-59	Woningbouw	0005063
NH-HILV-460B	Slachthuisplein 28	Slachthuis	0005064
NH-HILV-458	Veenshof e.o.	Woningen;Kerk; Pastorie	0005057
NH-HILV-458C	Veenshof 2-26	Woningbouw	0005060
NH-HILV-455	Vinkenstraat 2-24	Woningbouwcomplex	0005051
NH-HILV-457	Zwaluwplein e.o.	Woningbouw;Scholen	0005053
NH-HILV-457A	Zwaluwplein 1-9	Arbeiderswoningen	0005054
NH-HILV-457A	Zwaluwstraat 8-30; 1-13	Arbeiderswoningen	0005054

Hilversum/wijk 50

NH-HILV-462	Duivenstraat 4-12 1-9	Woningbouwcomplex	0005066
NH-HILV-468	Eksterstraat 2-44	Woningbouwcomplex	0005074
NH-HILV-463	J. v.d. Heydenstraat 147-199	Woningbouwcomplex	0005067
NH-HILV-467A	J. v.d. Heydenstraat 239;281-287	Woningbouw	0005072
NH-HILV-464	Van 't Hoffplein e.o.	Woningbouw	0005068
NH-HILV-465	Van 't Hoffplein 2	School	0005069
NH-HILV-463	Van 't Hoffplein 1-27	Woningbouwcomplex	0005067
NH-HILV-466	Kamerlingh Onnes-weg 2	School	0005070
NH-HILV-463	Lorentzweg 48-54	Woningbouwcomplex	0005067
NH-HILV-463	Marconistraat 92-152; 97-145	Woningbouwcomplex	0005067
NH-HILV-469	Merelstraat	Woningbouw	0005075
NH-HILV-467	Merelstraat e.o.	Woningbouw; School	0005071
NH-HILV-467A	Merelstraat 2-40	Woningbouw	0005072
NH-HILV-467B	Merelstraat 45	School	0005073
NH-HILV-468	Mezenstraat 7-21	Woningbouwcomplex	0005074
NH-HILV-467A	Minckelersstraat 40-52	Woningbouw	0005072
NH-HILV-469	Minckelersstraat 52-60	Woningbouw	0005075
NH-HILV-470	Mussenstraat	Woningbouw	0005076
NH-HILV-468	Reigerstraat 11-59	Woningbouwcomplex	0005074

NH-HILV-468	Spechtstraat 46-52	Woningbouwcomplex	0005074
NH-HILV-467A	Spreeuwenstraat 2-8; 1-11	Woningbouw	0005072
NH-HILV-469	Valkstraat 2-22	Woningbouw	0005075

Hilversum/wijk 51

NH-HILV-471	Larenseweg 170;172	Dubbel landhuis	0005077
NH-HILV-472	Lorentzweg 135	School	0005078

Hilversum/wijk 53

NH-HILV-473	Dr. P.J.H. Cuypers-plein 1	School	0005079
NH-HILV-474	Dr. P.J.H. Cuypers-plein 5	Kerk	0005080
NH-HILV-475	Dr. P.J.H. Cuypers-plein 21-49	Middenstandswoningen	0005081
NH-HILV-476	Cornelis Drebbelstraat 64	School	0005082
NH-HILV-477	Johan Gerardtsweg 72	Kerk	0005083
NH-HILV-482	Johan Gerardtsweg 95-103	Middenstands-woningbouw	0005088
NH-HILV-478	Johan Gerardtsweg 113	Kerk	0005084
NH-HILV-479	's-Gravesandelaan 15	School	0005085
NH-HILV-480	's-Gravesandelaan 56	School	0005086
NH-HILV-482	Hendrick de Keyser-laan e.o.	Middenstands-woningbouw	0005088
NH-HILV-475	Hendrick de Keyser-laan 23-29	Middenstandswoningen	0005081
NH-HILV-481	Snelliuslaan 10	Conservatorium	0005087
NH-HILV-482	Simon Stevinweg 103; 105	Middenstands-woningbouw	0005088

Hilversum/wijk 54

NH-HILV-483	Laan 1940-45 2	Begraafplaats;Aula	0005089
NH-HILV-483A	Laan 1940-45 2	Begraafplaats	0005090
NH-HILV-483B	Laan 1940-45 2	Aula	0005091

Hilversum/wijk 62

NH-HILV-484	Melkmeent BIJ	Onbekend	0005092
NH-HILV-485	Melkmeent ong.	Gemaal	0005093
NH-HILV-486	Melkmeent ong.	Gemaal	0005094

Hilversum/wijk 63

NH-HILV-487	Franse Kampweg 4	Dienstwoning	0005095
NH-HILV-488	Larenseweg 285	Villa	0005096
NH-HILV-489	Oude Meentweg ?	Dienstwoning	0005097

Hilversum/wijk 64

NH-HILV-490	Soestdijkerstraatweg 131	Dienstwoning	0005098
NH-HILV-491	Soestdijkerstraatweg 145	Boerderij	0005099
NH-HILV-492	Soestdijkerstraatweg 170	Woonhuis	0005100

Hilversum/wijk 65

NH-HILV-493	Graaf Floris V weg ong.	Grenspaal	0005101
NH-HILV-494	Hoorneboeg 1	Conferentieoord	0005102
NH-HILV-495	Noodweg 1	Woonhuis	0005103
NH-HILV-496	Noodweg 48	Woning	0005104
NH-HILV-497	Utrechtseweg 160	Woning	0005105
NH-HILV-498	Utrechtseweg 225	Landhuis	0005106
NH-HILV-499	Utrechtseweg 253	Landhuis	0005107

Hilversum/wijk 66

NH-HILV-500	Egelshoek 2	Boerderij	0005108
NH-HILV-501	Egelshoek 6	Boerderij	0005109
NH-HILV-502	Loosdrechtsebos 7; Rading 3-41	Ziekenhuis	0005110
NH-HILV-502A	Loosdrechtsebos 7	Kantoor	0005111
NH-HILV-502B	Loosdrechtsebos 7	Hoofdgebouw ziekenhuis	0005112
NH-HILV-502C	Loosdrechtsebos 7	Paviljoen	0005113
NH-HILV-502D	Loosdrechtsebos 7	Onbekend	0005114
NH-HILV-502E	Loosdrechtsebos 7	Werkplaatsen; Mottoren	0005115
NH-HILV-502F	Loosdrechtsebos 7	Schuurtje	0005116
NH-HILV-502G	Loosdrechtsebos 7	Geen	0005117
NH-HILV-502H	Loosdrechtsebos 7	Winkel	0005118
NH-HILV-502I	Loosdrechtsebos 27; 29;31	Woningen	0005119
NH-HILV-502J	Loosdrechtsebos 27;29; 31	Bij Gedenkbank	0005120
NH-HILV-502K	Rading 3-29;35-41 (?)	Dienstwoningen	0005121
NH-HILV-502L	Rading 31;33	Dienstwoning	0005122
NH-HILV-502M	Rading 31	Gedenkbank	0005123
NH-HILV-502N	Loosdrechtsebos 7	Barak	0005124

Hilversum/wijk 67

NH-HILV-503	Schuttersweg 113	Woonhuis	0005125

Colofon

Uitgave
Provinciaal Bestuur van Noord-Holland
Dreef 3, 2012 HR Haarlem
telefoon 023 - 14 31 43

Samenstelling
Mw. drs. N.C. van Goor
Afdeling Cultuur en Educatie, Cluster Monumentenzorg
Dienst Welzijn, Economie en Bestuur

Vormgeving, zetwerk en drukwerk
Bureau Grafische Produktie
Centrale Bestuursdienst

Oplage
250 exemplaren

Haarlem, januari 1993

Hilversum